



Integratsiooni ja
Migratsiooni Sihtasutus
Meie Inimesed



Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond



Eesti tuleviku heaks

Silvi Tenjes

SEEMANTIKA

SEVANTIKA

TARTU ÜLIKOOL

SEMANTIKA

Õppematerjal

Silvi Tenjes



TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Toimetaja:
professor *Haldur Õim*

Keelekorrektor:
Leelo Jago

Kaanekujundus ja makett:
Kalle Paalits

Küljendus:
Aive Maasalu

Õppematerjal on valminud Euroopa Sotsiaalfondist rahastatava „Inimressursi arendamise rakenduskava” prioriteetse suuna „Elukestev õpe” meetme „Keeleõppe arendamine” programmi „Keeleõppe arendamine 2007–2010” tegevuse 5.1 „Eesti keele kui teise keele täiendav õpe ja selle korraldus kõrgharidustaseme õppuritele” raames.

Tasuta jaotatav tiraaž

Autoriõigus: Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed, 2010

ISBN 978–9949–19–600–5

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

Eessõna

Käesolev töö sisaldab 20. sajandi keeleteadusliku semantika peamisi suundi, meetodeid ja arengut, seega on tegemist eelkõige strukturalistliku ja kognitiivse semantikakäsitlusega. Mitmeid meetodeid kasutatakse erinevates lingvistikasuundades tänaseni. Tähenduse esiletulemine keekekasutuse diskursiivsete ja multimodaalsete käsitluste kaudu jääb ootama kirjutamisjärge.

Tänan prof Haldur Öimu, kelle keeleteooria, semantika ja keeleteaduse ajaloo loengud on olnud abiks minu enda loengukursustele (üld)keeleteadusest, semantikast ja pragmaatikast Tartu ülikoolis 1993–2008 ja käesoleva materjali koostamisel. Tänan ka Krista Strandsonit, kes on lugenud materjali ajaloo-osa varasemat versiooni ja teinud asjalikke parandusi. Mul on hea meel, et üliõpilased Margarita Petrova ja Inna Semjonova on oma töödes uurinud homonüümiat ja metonüümiat. Näited nende töödest on olnud väärtuslikuks abiks.

Eriline tänu kuulub minu perele, kes toetas mind oma aja ja soojusega. Tänan oma sõpru, kellega suhtlemine andis mulle keelenäiteid.

Sisukord

1. Sissejuhatus	9
2. Semantika keeleteaduse ajaloos	12
2.1. Vana-India. Keeleteaduse sünnikoht	13
2.2. Antiikaja keeleteadus	15
2.2.1. Sofistid	15
2.2.2. <i>Physei-thesei</i> vastandus	15
2.2.3. Analogistid-anomalistid	16
2.2.4. Predikaatloogika algus	17
2.2.5. Stoikud	18
2.2.6. Aleksandria koolkond	19
2.3. Keskaja keeleteadus	20
2.3.1. Boethius	21
2.3.2. Petrus Hispanus	22
2.3.3. Skolastiline filosoofia ja modistid	23
2.4. Uusaja keeleteadus	25
2.5. 19. sajand	26
2.6. 20. sajand	28
3. Semantika lingvistikas	29
3.1. Semantika uurimisala. Tähdenduse mõiste käsitlused	29
3.2. Tähdenduse liigid. Tähdendus kui üksus ja kasutus	34
3.2.1. Kontseptuaalne tähdendus	34
3.2.2. Assotsiatiivne tähdendus	36
3.2.2.1. Konnotatiivne tähdendus	36
3.2.2.2. Sotsiaalne tähdendus	38
3.2.2.3. Afektiivne tähdendus	40
3.2.2.4. Reflektiivne tähdendus	41
3.2.2.5. Kollokatiivne tähdendus	42
3.2.3. Teemaatiline tähdendus	44
3.2.4. Kokkuvõtvalt tähdenduse liikidest	45
4. Semantika meetodite teoreetilised alused	46
4.1. Sõna	46
4.2. Strukturalism	48
4.3. Generatiivne grammatika	48
4.4. Kognitiivse semantika alused	51
4.4.1. Kognitiivne käsitlus lingvistikas	51
4.4.2. Holistiline ja modulaarne kognitiivne lingvistika	53
4.4.3. Küsimus semantikast ja semantikatest	55
4.4.4. Muutused kognitiivses lingvistikas	57
5. Semantika meetodid	59
5.1. Komponentanalüüs	59

5.2. Semantiline ruum	61
5.3. Semantilised väljad e tähendusväljad	63
5.4. Semantiline struktuur	65
5.4.1. Hüponüümia ja hüponüümid	66
5.4.2. Sünonüümia ja sünonüümid	66
5.4.3. Antonüümia ja antonüümid	67
5.4.4. Polüseemia ja homonüümia	68
5.4.4.1. Polüseemia	68
5.4.4.2. Homonüümia ja homonüümid	69
5.4.5. Metafooriline laiendus	72
5.4.6. Kokkuvõtvalt semantilisest struktuurist ja tähendusväljadest	73
6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess	74
6.1. Sissejuhatus	74
6.2. Metafoorsuse mehhanismid	76
6.3. Sihtala ja allikala	77
6.4. Keeleline aegruum	78
6.5. Ajametafoorid: liikuv aeg ja liikuv vaatleja	80
6.6. Kokkuvõtte metafoorsusest	85
7. Metonüümia	86
7.1. Metonüümia ja metafoor	87
7.2. Metonüümia alaliigid	88
7.2.1. Osa terviku asemel (<i>ld pars pro toto</i>)	88
7.2.1.1. Näiteid somaatiliste mõistetega	89
7.2.1.2. Näiteid taevakehi tähistavate mõistetega	90
7.2.2. Omaduse kandja omaduse enda asemel	91
7.2.3. Ainsus mitmuse asemel	91
7.2.4. Tervik osa asemel	91
7.2.5. Omadus inimese enda asemel	92
8. Lausesemantika	93
8.1. Lausete moodustamine	93
8.2. Lause ja lausesemantika	95
8.2.1. Episteemiline modaalsus	97
8.2.2. Deontiline modaalsus	98
8.2.3. Dünaamiline modaalsus	100
8.3. Modaalverbid eesti keeles	101
8.3.1. Episteemilis-modaalse tähendusega predikaadid	101
8.3.2. Deontilis-modaalse tähendusega predikaadid	103
8.3.3. Dünaamilis-modaalse tähendusega predikaadid	105
9. Eesti keele muusikaline fonomorfosemantika: vabad assotsiatsioonid	108
Kirjandus	113
Aineloend	119

1. Sissejuhatus

Keeleteaduslik semantika on teadus keeleüksuste (sõnade ja nende vormide, lausete, tekstide) tähendusest (vt allpool jaotus 2). Teadusharuna algab semantika 19. sajandi lõpust, peamiselt prantsuse keeleteadlase Michel Bréali töödega. Bréal tutvustas terminit *sémantique* (pr) keeleteadlaste ringkonnas esimesena 1883. aastal. (Ivić 1969: 220) Inglise keeleteaduses võeti tarvitusele teine termin: *semasioloogia* (ingl *semasiology*). Semasioloogia on tähendusõpetus, keeleteaduse haru, mis uurib sõnade ja väljendite (leksikaalseid) tähendusi ning nende muutumist (EE 8. 1995: 437). Tänapäeval on tarvitusel mõlemad terminid, kuid semantika on jäänud esimesele positsioonile. Semantika on

1. keeleüksuse (morfeemi, sõna, lause) tähendus(ed),
2. keeleteaduse haru, mis uurib keeleüksuste tähendusi, keele ja tegelikkuse ning keele ja mõtlemise suhteid.

Piirid, mis Bréal ja tema kaasaegsed asetaskid semantikale, vastasid keeleteaduse üldisele orientatsioonile 19. sajandi lõpul: sõnade tegelike tähenduste vastu tunti huvi vaid selleks, et heita valgust keele psühholoogilisele taustale. Muu poolest jäi semantika keeleajaloo osaks – keele arengu jooksul toimunud tähenduste muutumise uurimiseks. 20. sajandi alguses paranes tunduvalt ajaloolise semantika metodoloogia, kõige rohkem tänu prantsuse teadlaste jõupingutustele. (Ivić 1969: 221) Juba 20. sajandi esimestel aastakümnetel toodi keeleteaduslikesse arutlustesse üks olulisi teemasid, mis on praegugi taas aktuaalne: missugused on üldised printsiibid, mis juhivad tähenduse muutusi, ja kuidas neid esitada?

On n-ö palju semantikaid. Semantika loogikas tähendab uurimissuunda, mis käsitleb mõistete¹ ja otsustuste tähendust ja mõtet ning nende seoseid, nt järeldussuhteid. Semantika on ka semiootika osa. Kaasaegse semiootika alused rajas 20. sajandi esimesel poolel oma töödega Ameerika loogik Charles Sanders Peirce. Semiootika teadusena tõi tegelikult ulatuses esile Ameerika teadlane Charles William Morris. Viimase järgi polnud semiootika mitte ainult üks põhilisi filosoofilisi distsipliine, vaid sellele kuulus keskne koht teaduslikus uurimises üldse, sest semiootika ülesandeks oli välja töötada teaduslike teooriate ühine keel. Morris jagas semiootika kolme ossa: pragmaatika, semantika ja süntaks². Kui pragmaatika käsitleb suhtlemisvahendeid seoses inimesega, siis semantika ja süntaksi uurimisobjektiks on suhtlemisprotsess, vaadelduna lahus seosest inimesega. Semantika eesmärgiks on seletada märkide ja nende poolt tähistatavate mõistete vahekorda. (Süntaks uurib märkide eneste vahekordi mingis kommunikatsioonisüsteemis, jäädes

¹ Mõiste e kontsept (ingl *concept*).

² Süntaks – lauseõpetus, grammatika osa, mis käsitleb sõnade ühendamist fraasideks ja lauseteks; ka õpetus sõnaliikide ja nende all-liikide esinemisvõimalustest lausetes.

rangelt formaalse analüüsi piiresse, s.t arvesse võtmata märkide tähendusi.) Semiootiliste probleemidega tegelejaid kutsuti (filosoofias) *semantikuteks*. Termin *semantika* on filosoofias tuntud ammu, Aristotelese aegadest peale. Terminit *semantiline filosoofia* hakati tarvitama 17. sajandil. Esmakordselt oli see John Spenceri teoses *A Discourse Concerning Prodigies*, 2. tr, 1665. Semantika on samuti oluline formaliseeritud süsteemide uurimisel. Süsteemid on semantilised siis, kui neid tõlgendatakse mingi sisulise teadmiskonnaga väljendusena (interpretatsioon, loogiline süntaks). Formaliseeritud süsteemide puhul on semantika aineks süsteemi ja selle interpretatsiooni üldised suhted (tõesus, mõtestatus, tähise ja tähistatava suhe, süsteemi eritasemeliste väljendite tähendus ja mõte).

Sõltuvalt teaduslike huvide suunast ja tööde vormist on semantikuid jagatud kahte rühma: üldise semantika ja akadeemilise semantika (sümbol- loogika) esindajad (Ivić 1969: 127). *Üldise semantika* esindajad tunnustasid matemaatilise loogika meetodite väärtust, kuid üldjuhul sellega ise ei tege- lenud. Nad olid ülesandeks seadnud välja töötada inimese intellekti üldine teooria, mis arendaks edasi epistemoloogiat³. Nende lingvistilised huvid olid seetõttu koondunud põhiliselt keele ja kultuuri vahekorra uurimisele (s.t pragmaatikale). Nemed olid ka esimesed, kes on esile toonud asjaolu, et keeles on säilinud naiivpsühholoogia jälgi. Nii on paljudes keeltes väljendid *päike tõuseb* (ingl *the sun rises*), *päike loojub*, poeetilisemalt *läheb Loojasse* (ingl *the sun sets*), sest algselt inimene kujutleski, et päike liigub, ilmudes hommikul taevasse ja kadudes sealt õhtul. Üldise semantika esindajad on sõnastanud ka seisukoha, et keeles tuleb esile subjektiivne arusaam reaalsuse hindamisel (me ütleme *vesi on külm* või *vesi on soe*; tegelikult pole vesi iseenesest külm ega soe, vaid meie tajume seda vastavalt sooja või külmana, võrreldes meie kehatemperatuuriga). Üldine semantika on seega eelkõige filosoofiline doktriin, mis huvitas 20. sajandi peavoolu keeleteadlasi vähe. Siiski on antropoloogiline keeleteadus ammutanud temast rohkesti inspiratsiooni keeleprobleemide käsitlemisel. Mis on tänapäeval teisiti!? Neis filosoofilistes ja tajumuslikes seisukohtades on kognitiivse semantika ja hilisema kognitiivse lingvistika lätted.

Akadeemilise semantika esindajate huviobjektiks oli *loogiline grammatika*. Selle ala silmapaistvaimaks esindajaks on Rudolf Carnap. Tema arvates võib semantika-alase uurimistöö jagada kaheks. *Deskriptiivne*⁴ *semantika* kirjeldab nähtusi, mis tingivad aktuaalsete olemasolevate suhtlemismärkide iseloomu. Seega on deskriptiivne semantika eelkõige keeleteadlaste ala. Siiski huvitab see ka filosoofe, sest siit võivad nad leida juhtlõngu oma abstraktsete, loogiliste kommunikatsioonisüsteemide konstrueerimiseks. *Teoreetilise semantika*

³ Epistemoloogia (< kr *epistēmē* 'teadmine') – tunnetusteooria, filosoofia distsipliin, mis käsitleb tunnetust ning selle võimalikkust, suhet reaalsusega, allikaid ja meetodeid, vt gnoseoloogia (< *gnōsis* 'teadmine, tunnetus' + *logos* 'mõiste, õpetus'). (VL 2000: 342).

⁴ Deskriptiivne (< ld *descriptio* 'kirjeldus') – kirjeldav, kujutav, deskriptiiv- (VL 2000: 180).

ülesannetesse kuulub abstraktsetes semantilistes süsteemides märkidega teostatavate operatsioonide väljaselgitamine. Sellega tegelevad põhiliselt loogikud. Carnapi arvates sarnaneb teoreetilise ja deskriptiivse semantika vahel abstraktse matemaatika ja rakendusmatemaatika või teoreetilise ja empiirilise füüsika vahel. Carnapi vaadetel süntaksi ja semantika küsimustes on olnud tähelepanev mõju 20. sajandi lingvistidele; eriti tugevasti on tema vaated mõjutanud keeleteaduse metodoloogiat (Ivić 1969: 217–218). Õppematerjal esitab põgusa ülevaate semantikast keeleteaduse ajaloos, keeleteoreetilistes vooludes, esitab mõnesid tähenduse käsitlusi, räägib semantika meetoditest, metafoorist, metonüümiast ja lausesemantikast.

2. Semantika keeleteaduse ajaloos

Kui lähtume keeleteadusest sellisena, nagu see praeguses mõttes teadusena sündis – ja sündis Euroopas –, siis on keeleteaduse etapid ajaloos fikseeritavad ning iga etappi iseloomustab kindlate huvide suunitlus.

1. Vana-India oli keeleteaduse sünnikoht. Pāṇini (4.–5. saj eKr) esitas ülitäpsed klassikalise sanskriti keele fonoloogia⁵ ja morfoloogia⁶ kirjeldused.
2. Antiikaja keeleteadus. Euroopa keeleteadus sündis Antiik-Kreekas. Vana-India keeleteaduslikest saavutustest saadi Euroopas teada alles 19. sajandil. Kui räägitakse antiikaja keeleteadusest, mõeldakse selle all Kreeka, Rooma ning hellenismiaegset keeleteadust. Antiikajal töötati välja keele kirjeldamise süsteem. Loodi sõnaliikide eristamise alused, käändsõnade käänete süsteem, pöördõnade kategooriate süsteem.
3. Keskaja keeleteadus. Tähelepanu keskpunkti tõusis keele ja loogika seos. Loogikas otsiti kõigi keelte universaalset alget. Domineeris ladina keel. Modistid (vt 2.3.3. Skolastiline filosoofia ja modistid).
4. Renessansi keeleteadus. Rahvuskeelte tähtsustamine Euroopas. Avastati, et maailmas on palju keeli.
5. 17.–18. sajandi keeleteadus. Valgustus ja ratsionalism. Keelt uuriti vaid loogika seisukohast. Universaalsete grammatikate idee. Universaalsetest grammatikatest oli räägitud ka keskajal, kuid erinevalt keskaja grammatikatest ei otsitud ratsionalismiajastul keele universaalset alust abstraktselt, vaid seda püüti siduda keelte vormielementidega.
6. 19. sajandi keeleteadus. Keeleteadus sai omaette distsipliiniks. Keeli hakati võrdlema. Selgitati keelte algupära, sündis keelkondade idee, keele kui tervikliku teaduse idee. Inimesi, kes tegelesid keeleteadusega kui oma igapäevatööga, hakati nimetama keeleteadlasteks. Varem tegelesid keeleküsimumustega filosoofid ja loogikud.
7. 20. sajandi keeleteaduse läbiv mõiste oli struktuuriline keeleteadus. Domineeris idee, et keel on terviksüsteem, millel on oma kindel ehitus ja struktuur, mille kirjeldamine, pidades silmas tervikut, on keeleteaduse põhiülesanne.

⁵ Fonoloogia – keelekirjelduse osa, mis uurib keele foneetiliste üksuste (häälikute, rõhu- ja pikkusastmete, intonatsioonikontuuride jms) süsteemi ja omavahelisi suhteid.

⁶ Morfoloogia – vormiõpetus, grammatika osa, mis käsitleb sõnade ehitust ja koostisosi (juur, tüvi, tunnus, lõpp, foneemivaheldus, morfeem); ka keele sõnastruktuuride süsteem. Kitsamas tähenduses märgib morfoloogia ainult sõnamuutmist.

2.1. Vana-India. Keeleteaduse sünnikoht

Sanskriti keel (snskr *saṃskṛta* 'täiusele viidud, korrastatud, mittelooduslik') on india keelte vanima arengujärgu keel.⁷ Kuidas sanskrit tekkis, ei ole täpselt identifitseeritud, arvatavasti mingi vanaindia murde baasil⁸. Sanskriti keel jaguneb järgmiselt.

1. Eepiline sanskrit – vanima perioodi keel, eepilises sanskritis on kirjutatud india suurimad eeposed *Mahābhārata* ja *Rāmāyaṇa*.
2. Klassikaline sanskrit – kujunes umbes 5.–6. sajandil eKr. Klassikalise sanskriti normeeris 5. või 4. sajandil eKr Pāṇini⁹. Sellest ajast hakkas keel kandma nimetust *sanskrit* (*saṃskṛta* 'täiusele viidud'). Klassikalises sanskriti keeles on kirjutatud suur osa Vana-India vaimuvarast. Kuigi sanskrit polnud kõnekeel, arenes ta – nt grammatika – vastavalt sellele, kuidas arenesid india kõnekeeled, muutus sõnavara – uusi sõnu tuli juurde elavast keelest. Elavad keeled kandsid nimetust *praakritid* (snskr *prākṛta* 'ei ole täiusele viidud').
3. Budistlik hübriidsanskrit, milles on kirjutatud palju budistlike tekste, eelkõige Põhja-Indias. Pole teada, kuidas hübriidsanskrit kujunes. Arvatakse, et see toimus ühe praakriti sanskritiseerimise tulemusena.

On teada, et Vana-Indias tegeleti kolme lingvistikasuoanaga.

1. Foneetika¹⁰ (snskr *śikṣā*) oli esimene lingvistikaharu, mida arendati just Indias. See tekkis vajadusest säilitada pühasid tekste, rituaalseid palveid sanskriti suulises traditsioonis. On säilinud traktaadid Pāṇinilt ja Yāskalt (~500 eKr). Foneetilised traktaadid jagunesid kahte kategooriasse: *prātiśākhya*sed – sisaldasid kindlate veda tekstide hääldamist, ja *vārttika*d – sisaldasid kriitilisi kommentaare (~250 eKr). *Śikṣā*sid kirjutati 15. sajandini.
2. Etümoloogia¹¹ (snskr *nirukta*) nagu ka foneetika sisaldas materjale vedade etümoloogiast. *Nirukta* oli ebaselgete veda sõnade kommentaar. India etümoloogias arvati, et keskne on verb¹² ning kõik käändsõnad on verbi või verbijuurte tuletised. See arvamus on lääne keeleteaduses üsna kindlalt juurdunud, ilma et küsitaks, mis peaks seda arvamust kinnitama.
3. Grammatika (snskr *vyākaraṇa*). Kõige kuulsamad on Pāṇini fonoloogia ja morfoloogia kirjeldused, mis on täiesti professionaalsed ka tänapäeva mõistes. Pāṇini seadis endale eesmärgiks fikseerida klassikalise sanskriti keele reeglid. Pāṇini keeledefiniitsioonid olid peaaegu valemid, lühikesed

⁷ Tänan *igavesse itta* lahkunud õpetajat Linnart Mälli sanskriti keele ja India kultuuriloo alaste teadmiste jagamise eest Tartu ülikoolis.

⁸ Paralleelselt või veidi varem kujunes teine – vedade keel, millel on sanskritiga palju sarnasusi ja mis on sanskriti baasil kergesti õpitav.

⁹ Pāṇini elas umbes 500 eKr, pärines Šalāturast, India loodeosast praeguse Pakistani piiri lähedalt.

¹⁰ Foneetika – häälikuõpetus, teadus, mis uurib inimkõne häälelaine ja selle tajumise üldisi omadusi, kõiki maailma keeltes võimalikke häälikuid ning hääldusseiku.

¹¹ Etümoloogia – sõna päritolu seletus; keeleteaduse haru, mis uurib sõnade päritolu.

¹² Verb – pöördõna, tegusõna liik, mis väljendab tegevust, protsessi, seisundit.

ja lihtsad. Pāṇini on kirjeldanud klassikalist sanskritti 4000 definitsiooniga. Grammatika fikseeriti *Śivasūtras*, 14-osalises, tänapäevastes terminites väljendatuna fonoloogiliste ja foneetiliste reeglitega hääldusjuhendis. Pāṇini grammatika oli täpne sünkrooniline¹³ formaalne grammatika, mille eesmärk oli reeglite abil produtseerida fonoloogiliselt, morfoloogiliselt ja süntaktiliselt korrektseid vorme. Niisuguse grammatika koostamine eeldas teadmisi foneetikast. Grammatikas oli kolmeosaline sookategooria (maskuliinum, feminiinum ja neutrum), osati kasutada leksikaalseid tähendusi.

Peale Pāṇini sustrate¹⁴ (snskr *sūtra*) arutati ka semantika- ja filosoofia-küsimusi. On teada kahe autori tööd, mis on küll kaotsi läinud, kuid keda mainib Pāṇini sustrate kriitiline kommenteerija Kātyāyana: need olid Vājapyāyana ja Vyādi, mõlemad tegelesid keelefilosoofia küsimustega. Kolmas teadaolev autor Bhartṛhari (5. saj II pool pKr) kirjutas aforistlikes värssides traktaadi *Lausete ja sõnade õpetusest*, mis oli samuti pühendatud keelefilosoofiale. Seega juba 5. saj II poolel peeti väga tähtsaks lingvistiliste üksuste (*śabda*) ja nende tähenduse (*artha*) suhet. Leiti, et keel ja seega ka grammatika on kogu tunnetuse alus, sest grammatika õpetab keelt korralikult kasutama ning aitab seeläbi tunnetust realiseerida. Bhartṛharil oli seisukoht, et lause koos tähendusega on jagamatu üksus, millel on omakorda madalamal tasandil üksused koos tähendusega. Bhartṛhari tegeles ka superkommentaari-dega e kommentaari-de kommenteerimisega. Et vahepeal oli tekkinud budistlik hübriidsanskrit, olid budistlikud grammatikud hakanud kirjutama praktilisi grammatikaid ja muutnud seega Pāṇini autoriteetsset normeeritud grammatikat. Esimesed praktilised grammatikad kirjutati ~400 pKr ja hiljem. See protsess kulmineerus 17. sajandil. Samas jätkus ka Pāṇini grammatika kommenteerimine pedagoogilistel eesmärkidel. Kommentaari-dele kirjutati uusi kommentaare ning see saavutas oma tipu 18. sajandil.

Läbi ajaloo on sanskriti keel olnud mõjutatud keeltest, millega ta kokku puutus. Isegi vanimad vedade tekstid näitavad märke kokkupuutest mitteindoaarja keeltega fonoloogias, süntaksis ja leksikas¹⁵. Sanskrit on hämmastavalt rikas ja kaunis keel. Ta on arenenud kõikvõimalikes suundades, kuid ometi jäänud kindlapiiriliseks range grammatika raames, millele Pāṇini pani aluse mitu tuhat aastat tagasi.

Euroopas saadi Vana-India keeleteadustöödest teada alles 18. sajandil, kui sir William Jones täheldas (1784), et sanskriti keel on imetlusväärse struktuuriga, täiuslikum kui kreeka keel, rikkam kui ladina keel, neist mõlemast rafineeritum, ometi sarnanevat sanskriti verbide juured ja grammatilised

¹³ Sünkrooniline e sünkroonne 'samaaegne', 'samaaegselt või paralleelselt toimuv'; 'samaaegseid nähtusi kõrvutatav'; sünkrooniline keeleuurimine – keele kui teataval ajal toimiva süsteemi uurimine.

¹⁴ Suutrad – autoriteetsed teosed, milles õpetus on esitatud ülimalt lakooniliselt ja kokkusurutult.

¹⁵ Leksika 'sõnavara' – kõik mingisse keelde, murdesse või ühe isiku keelepruuki kuuluvad sõnad ja püsiivad sõnaühendid.

vormid kreeka ja ladina keelega liiga palju. Kas nad pole mitte ühest allikast? W. Jonesi ideed järgisid õpetlased Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja mujal, kes uurisid sanskritti ja panid aluse uuele teadusharule – võrdlevale keeleteadusele.

Kokkuvõtteks. Vana-India keeleanalüüs on teadaolevalt vanim keeleteadus distsipliinina. Keeleteadus sündis Indias teisiti kui Kreekas. Vana-India keeleteadus tekkis praktilisest vajadusest retsiteerida õigesti India pühasid tekste vedasid. Keel muutus, pühasid tekste aga muuta ei tohtinud. Kreeklaste töö keeleteooria vallas aga võrsus filosoofilistest huvidest. Kui India keeleteadus Euroopa jaoks 18. sajandil avastati, täheldati, et erinevalt rooma ja kreeka grammatikast oli sanskriti grammatika puhtal kujul süstemaatiline keele kirjeldus, nagu teeks tänapäeva strukturaallingvistika. Seal oli üle 4000 reegli salmidena, mis kirjeldavad sanskriti lauseehitust, lauseehituse struktuuri ja foneetikat. Sanskriti keele avastamine mõjutas Euroopa 19. sajandi keeleteadust.

2.2. Antiikaja keeleteadus

Palju kaasaegse keeleteaduse terminoloogiast on pärit Vana-Kreekast, kus filosoofid ja kirjanduskriitikud löid mõisteid, mida kasutatakse keeleanalüüsil tänapäevani.

2.2.1. Sofistid

Kõik varasemad Kreekast pärit ülestähendused, mis on huvitavad keeleteaduse seisukohast, seostuvad *sofistidega* 5. sajandist eKr. Sofistid ei olnud huvitatud keeleprintsipiidest, aga nad uurisid hoolikalt oma *õpetajate kõnesid*¹⁶ ja võtsid arvesse erinevaid elemente neis. Nemad omakorda õpetasid oma õpilasi kasutama keeles sama arvu lauseid, sõnu ja silpe, kui oli olnud nende õpetajate kõnedes, kujundades niimoodi õpilaste lausungeid meistrite eeskujul. Kõne *tähendus* pakkus tollastele retoorikutele vähe huvi, nende huvi oli keskendunud lingvistilistele vormidele.

2.2.2. Physei-thesei vastandus

Sofistide keeleanalüüsi praktiline ja deskriptiivne käsitlus pakkus vähe huvi *kreeka filosoofidele*. Filosoofe huvitas rohkem *keele loomus*, inimesed, maailm ja nende seosed. Üks varasemaid filosoofilisi küsimusi keele kohta on sama aktuaalne ka tänapäeval: *milline on seos sõna häälduse ja tähenduse vahel?* Mõned õpetlased väitsid, et suhe on *olemuslik*, seega seostati hääldus tähendusega. Teised aga pidasid sõna häälduse ja tähenduse seost

¹⁶ Retoorika e kõnekunsti teooria.

kokkuleppeliseks ja suvaliseks, millel polevat otsest seost reaalsusega. Seda perioodi võib nimetada ka filosoofide perioodiks või filosoofiliseks perioodiks.¹⁷ Neid kahte eristust või kahte mõtteviisi võib nimetada ka *physei-thesei* vastanduseks (kr *physis>phyo* 'kasvama, esile puhkema, tärkama' ja *thesis* 'seatu' – Aristotelesel märgib 'asetamist, seadmist'). Küsimus oli selles, kas keel on looduslik nähtus (*physei*), kus inimene kaasa ei räägi, või on see inimese loodud (*thesei*), inimese poolt muudetav nagu riietus vms. See on tänapäevani aktuaalne probleem: kuivõrd on keel geneetiliselt omane inimesele kui bioloogilisele liigile või on keel konventsionaalne¹⁸ märgisüsteem nagu liiklusemärgid – kui tahame, siis muudame midagi ära. Mõlemal suunal olid Vana-Kreekas omad koolkonnad. Tänapäeval on üheks omapärasemaks nähtuseks keeltes loodushäälte ja loomade-lindude hääliksuste matkimise häälelised väljendused, nt *prääks, sulps, praks*. Justnagu võiksid sõna häälikuline struktuur ja tähendus olla vastavuses. Toetuseks esimesele, olemuslikule või *naturalistlikule* seisukohale viitasid kreeka õpetlased sõnadele, mille eestikeelsed vasted võiksid olla nt *muu* (lehma ammumine), *krõmps, auh-auh* jms, kus hääldus tundub kandvat mingit sarnasust tegelike häältega looduses ning seda kannab ka sõnades esitatud tegevus. Teise seisukoha, *kokkuleppelisuse* pooldajad toetusid faktile, et enamikul sõnadel keeles ei ole loodushäältega niisugust seost. Nt pole mingit põhjust, miks lauda nimetatakse lauaks; ta võiks olla ka *mesa* (nagu hispaania keeles) või *table* (nagu inglise keeles). Siit nähtub ka, et kreeklased uurisid ainult oma, kreeka keelt. Tänapäeval, mil on võimalik võrrelda paljude keelte lingvistilisi kirjeldusi, on selge, et *naturalistlik* käsitlus pole keelte enamiku sõnade puhul põhjendatud. Tõsi, on leitud näiteid, kus häälduse ja tähenduse vahel isegi nagu oleks seos, kuid see ei anna alust pidada *naturalistlikku* vaadet üldiseks. Enamiku näidete puhul on leitud, et häälduse ja tähenduse vahel on suvaline, kokkuleppeline e konventsionaalne seos ning see on valdav ja korrektne seisukoht.

2.2.3. Analogistid-anomalistid

Teine kreeka filosoofidelt pärit tänaseni huvi äratav seisukoht on seotud *korrapäraga* keeles. Mõned õpetlased arvasid, et keel on põhiolemuselt süsteemne ja regulaarne ning oma vaadete kirjeldamiseks esitasid näiteid mitmusest (pluuralist), kus ainsuslikule vormile ühe kindla tunnuse lisamisel saadakse mitmus. Eesti keeles võiksid vastavad näited olla *tuvi-tuvid, huvi-huvid*, kus mitmus saadakse *d* lisamisega ainsuslikule vormile, inglise keeles vastavalt nt *map-maps* ('kaart-kaardid'), *characteristic-characteristics* ('iseloomujoon-iseloomujooned'), *interest-interests* ('huvi-huvid'), kus pluural saadakse ainsuse vormile *s*-i lisamisega. Teine osa kreeka filosoofe, kes küll

¹⁷ Tuntumad filosoofid sellest perioodist on Platon 428/427–348/347 eKr ja Aristoteles 384–322 eKr.

¹⁸ Paralleelselt (sünonüümselt) kasutatakse mõisteid *konventsionaalne, arbitraarne* ja *motiveerimata*.

ei eitanud regulaarsust, rõhutasid siiski, et kreeka keeles on piisavalt palju aspekte, mis näitavad keele irregulaarsust. Eesti keeles oleksid irregulaarsuse näited järgmised: *vesi-veed*, *käsi-käed*, inglise keeles *man-men* ('mees-mehed'), *sheep-sheep* ('lammas-lambad'), *child-children* ('laps-lapsed'). Regulaarsuse e korrapära rõhutajaid keeles tuntakse *analogistidena*¹⁹ ning neid, kes pooldasid irregulaarsust, nimetatakse *anomalistideks*²⁰. Analogistid pidasid keelt looduse anniks ning väitsid, et keele põhiprintsiibiks on analoogia (tänapäeva mõistes süsteemsus, regulaarsus), anomalistid arvasid, et süsteemi keeles pole, keel kujuneb üksikelementide summana, on ebaregulaarne. Anomalistidelt pärineb ka tänapäeval oluline seisukoht, et sõna häälikulise ja tähendusliku struktuuri vahel pole täpset vastavust. Anomalistid uurisid sõnavara ja märkasid, et sõnade tähendus võib muutuda ja vahelduda. Uuringutest kasvas välja huvi *sünonüümia*²¹ (vt 5.4.2. Sünonüümia ja sünonüümid) ja *homonüümia*²² (vt 5.4.4.2. Homonüümia ja homonüümid) vastu (nt 'saar meres', 'saar kasvab saarel').

Tänaseks on selge, et *keel on süsteemne ja regulaarne*. Kui see nii ei oleks, poleks inimene suuteline omandama nii keerukat süsteemi kui keel. Kreeka filosoofide huvi korrapärasuste ja ebakorrapärasuste vastu keeles andis grammatikutele tõuke uurida mõlemaid nähtusi kreeka keeles, mille tulemusena kujunes *keelevormide kirjeldus*, mis on vastu pidanud tänaseni. Kaasaegne lingvistika otsib ja kirjeldab regulaarsusi keeles ning arvestab irregulaarsustega. Sageli on juhtunud, et esmapilgul tundub mingi vorm keeles olevat irregulaarne, aga hoolikal uurimisel selgub, et tegelikult on tegemist regulaarse ja süsteemse vormiga.

2.2.4. Predikaatloogika algus

Keelevormide kirjeldussüsteemi kujunemisel on oluline roll Aristotelese ettekujutusel keelest. Aristoteles läks keeleteaduse ajalukku euroopa klassikalise grammatika peamise rajajana. Ta lõi peaaegu ammendava sõnaliikide ja lauseliikmete mõistestiku. Aristotelese ettekujutust keelest on oluline teada, sest sellel on seosed loogikaga. Aristotelese järgi oli keelel kaks vormi: *subjekt*²³ ja *predikaat*²⁴. Aristotelesel hõlmab predikaadi mõiste kõik selle, mis annab infot subjekti kohta, s.t et võib olla verbita lauseid, ning ka seda, et predikaat ei pea tingimata olema verb.

¹⁹ Analoogia – nähtuste vastavus või sarnasus olulistes tunnustes.

²⁰ Anomaalia – normist kõrvalekaldumine.

²¹ Sünonüümia – keeleüksuste tähenduslik või funktsionaalne samasus (VL 2000: 954).

²² Homonüümia – (< *homo-* + kr *onyma* 'nimi'), kahe või enama sõna samakujulisus või -kõlalisus, *homonüümide* esinemine (VL 2000: 381).

²³ Subjekt, 'alus, lause pealiige'.

²⁴ Predikaat 'õeldis, lausetuum, lause pealiige'.

2.2.5. Stoikud

Antiigist on pärit filosoofide rühmitus *stoikud*. Keeleteadusega neid otseselt ei seostata. Stoitsism (< kr *stoa*, koolkond sai nime filosoofide kooskäämise koha Ateena sammasehitise *Stoa poikile* järgi) on hellenistliku ja rooma filosoofia suund, mis jaguneb kolmeks perioodiks: varajane *stoa* (3.–2. saj eKr, tähtsaimad esindajad Zenon Kitionist, Kleanthes ja Chrysippos), keskmine *stoa* (2.–1. saj eKr, esindajad Panaitios, Poseidonios) ja hiline *stoa* (1.–2. saj, Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius). Stoikud jaotasid filosoofia füüsikaks, loogikaks ja eetikaks; nende natuurfilosoofial oli tugevaid materialistlikke ja panteistlikke jooni. Vastandina Aristotelese predikaatloogikale rajasid stoikud *lauseloogika*, mille aluseks on *otsustused*. Stoikud pidasid filosoofia peaülesandeks eetikat, mille põhimõtte on elada kooskõlas loodusega. Önn saavutatakse osavõtmatutes ja sisemises vaimses sõltumatuses (nn *stoiline rahu*).

Stoikuid on teada juba 4. sajandist eKr. Stoikute panus tänapäeva on valdavalt *eetika kontseptsiooni* väljatöötamine. Sealtpärast on sõna *stoiline*. Et neil oli oma kontseptsioon loogika kohta, siis seeläbi ka keele kohta. Seepärast ongi oluline rääkida neist seoses semantikaga. Stoikud tegid täiendusi Aristotelese loogikale, arutlesid keele üle. Stoikutele meeldis vastandusi püstitada ja neile nimesid anda.

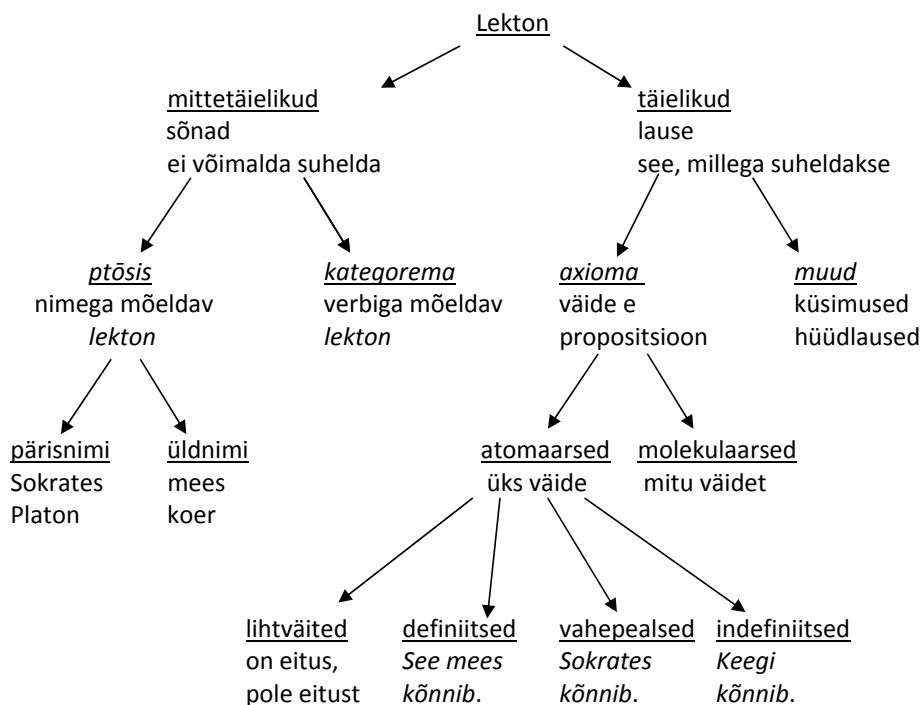
Keelemärgist rääkides eristasid stoikud kolme aspekti:

- 1) märk kui sümbol, märgiline element, mida nad nimetasid *sēmainon* 'hää', tänapäeval 'tähistaja';
- 2) tähendus (= mõiste), signifikaat, denotaat²⁵, *sēmainomenōn e lekton*, tänapäeval 'tähistatav';
- 3) väline objekt, situatsioon, *pragma*, tänapäeval 'objekt'.

20. sajandil on tuntud F. de Saussure'i märgikontseptsioon *tähistatava* ja *tähistajaga* ning sissejuhatuses kirjeldatud C. Morris'e semiootika jaotus. Alles 20. sajandi semantikas toodi teemasse just nimetatud stoikute semantiline kolmikjaotus, millest sai nn semantiline kolmnurk: sümbol, signifikaat ja väline objekt (vt ka 3.1. Semantika uurimisala. Täheenduse mõiste käsitlused).

Semantika ajaloo jaoks on oluline stoikute käsitlus lektonist. Lekton oli stoikute järgi ideaalne üksus – *see, millest barbarid ei saa aru, kui nad kreeka keelt kuulevad. See on asi, mida me tajume, mitte see, nagu ta maailmas on*. Lektonist ei räägitud mitte ainult sõna puhul, oli ka lause- ja tekstilekton. Stoikud armastasid klassifikatsioone, nii et meil on lektonitest ka klassifikatsioon.

²⁵ 'tähistaja'



JOONIS 1. Stoikute lektonite klassifikatsiooni näide.

Stoikute lektonite klassifikatsioon oli hoolikalt läbi töötatud. Suurt osa sellest peetakse ka tänapäeval oluliseks. Filosoofilises mõttes olid stoikud *physei*-ideoloogia pooldajad. Nad arvasid, et sõnade tähendused pole juhuslikud – kindlad häälikukombinatsioonid saavad tähistada kindlaid esemeid.

2.2.6. Aleksandria koolkond

Mitte kõik huvitavad leiud kreeka keele kohta pole seotud filosoofiaga. 3. ja 2. saj eKr huvituti Aleksandrias mineviku *kirjandusest*. Et kõik keeled muutuvad mingi ajaperioodi jooksul, siis 5. saj eKr loodud kirjandus sisaldas sõnu ja väljendeid, mis erinesid Aleksandrias 3.–2. saj. eKr kasutatavatest. See tekitas kirjandusõpetlastel vajaduse esitada kommentaare varasema aja kirjanduskeele ja sama aja kõnekeele erinevuste kohta. Need kommentaarid olid juhusteks kirjanduse mõistmisel, nagu on viljeletud hiljemgi (nt selgitavad märkused Shakespeare'i näidendite nüüdisaegsetes trükkides). Kahjuks on aleksandrialaste keeleuurimiselalased tulemused seoses kirjandusega jäänud meie ajal pisut varju. Varajase kirjanduse imetlemisest järeldati täiesti õigustamatult, et keelekasutus suures kirjanduses on kuidagi parem või puhtam kui igapäevakeel. *Üldkasutatavat kõnekeelt peeti riknenud keeleks*. Objektivist pole niisugustel seisukohtadel mingit alust. Kuid mõelge, kui kaua on selline seisukoht vaikselt püsinud! Keel on süsteem tähendusliku,

mõtteka suhtluse jaoks ja iga keel täidab oma kasutajate kommunikatiivseid vajadusi. Kui 5. saj eKr Ateena kirjanikud oleksid elanud 3. ja 2. saj eKr Aleksandrias, oleksid nad pidanud oma töödes kasutama aleksandria keelt (s.t selle aja kõnekeelt). Seega, *Aleksandria õpetlased rõhutasid kirjakeelele osutades tegelikult kreeka keele vanemat kõnepruuki, eelistades seda uurida kirjanduse kaudu, kuid see seisukoht – kirjakeele ülimuslikkus kõnekeele ees – mõjutas keeleuurimist paljudeks sajanditeks.*

Kõige tuntumad ja mõjukamad rooma grammatikud järgisid Aleksandria traditsioone. Kirjutades pigem ladina kui kreeka keeles, keskendusid nad kirjanduskeelele, selle asemel et kirjeldada oma kaasaegsete ladina keelt. Kuigi ladina ja kreeka keel erinevad teineteisest, kasutasid paljud rooma õpetlased kirjeldustes samu termineid ja vorme nagu kreeklased olid kasutanud palju sajandeid varem. Rooma grammatikute kirjakeelel põhinevad kirjeldavad uurimused jätkusid umbes tuhande aasta jooksul, sillutades ladina keele jäämist Euroopa õpetlaste keeleks 15. sajandini. Osa õpetlasi oli rohkem huvitatud filosoofiast kui keelekirjeldusest ja kirjanduskriitikast, ning 13. sajandi alguses kerkis lingvistikauuringutes esile erinevaid traditsioone.

2.3. Keskaja keeleteadus

Keskaja periood on tinglik, püüame vaadata neid jooni, mis puudutavad keele n-ö sisupoolt ehk teoreetilisi küsimusi, mis on seotud semantikaga. Antiikajast keskajani oli keelega tegelemise mõte käinud grammatikute õpetuse kaudu, grammatikasüsteem oli välja töötatud ja keelega tegelemise all mõeldi grammatikaga tegelemist. Kontseptuaalne²⁶ külg polnud nii aktuaalne, olulised olid reeglid. Reegleid nt värsistati, et neid oleks kergem pähe õppida. Pidev side antiikfilosoofiaga oli katkenud Rooma langemisega n-ö barbarite kätte. Oluliseks muutus uus vaimukultuur – ristiusk. Keskaegset haridussüsteemi mõjutas oluliselt Aristotelese filosoofia, mis taasavastati umbes 12. sajandil. Tema töid tõlkisid ladina keelde araabia keele vahendusel maurid²⁷. Aega, mil maurid tõlkisid Aristotelese töid ladina keelde, nimeatakse ajalooks nn Hispaania kuldajaks²⁸. Keskaja mõtteteadus sai nüüd

²⁶ Kontseptuaalne 'mõisteline'

²⁷ Maurid, mauritaanlased – Mauritaania araabia-berberi elanikkond. Vanad roomlased nimetasid maurideks Aafrika loodeosa (eriti Mauritaania provintsi) berbereid, keskaja hispaanlased jt eurooplased Pürenee poolsaarele asunud (aastast 711) araablaste ja berberite järglasi, laiema Põhja-Aafrika (v.a Egiptuse) muhameedlasi. (EE 6. 1992: 223)

²⁸ Maurid moodustasid Hispaania aladel emiraadi, mis 756 iseseisvus ja kandis 929. aastast Córdoba kalifaadi nimetust. Arenenud majanduse ja kõrge araabiapärase kultuuriga (27 kõrgemat õppeasutust) riigi õitseng oli Abd ar-Rahman II valitsemisajal (912–961).

9. sajandiks sai Hispaanias valdavaks araabia teadus ning Hispaania vahendas muule Euroopale antiik- ja araabia teadust. Eriti olulised olid araablaste aritmeetika-, geomeetria- (Eukleidese teoste kommentaarid) ja astronoomiaaraamatud. 12. sajandini domineerinud araabia filosoofias paistavad silma aristotelistid Ibn Esra, Ibn Rušd ja Ibn Tufail. (EE 3. 1988: 428, 429)

teoretiseerida Aristotelese õpetuse üle. Muid suuri vapustusi polnud. Aristotelese õpetus oli suuresti keskaegse haridussüsteemi alus.

2.3.1. Boethius

Oluline õpetlane keskajal oli Boethius (470–475?–524). Ta töötas välja hariduse andmise süsteemi, mis ei baseerunud kristlikul käsuõpetusel, vaid vabakoolil. See süsteem liikus edasi ka ülikoolidesse. Õpetatavad ained jagunesid kahte suurde rühma: *trivium*isse ja *quadrivium*isse (joonis 2).

trivium:

grammatika – oskus lauseid kokku panna	} neid kujutati kokkukuuluvana
loogika – oskus mõelda	
retoorika – oskus kõnelda	

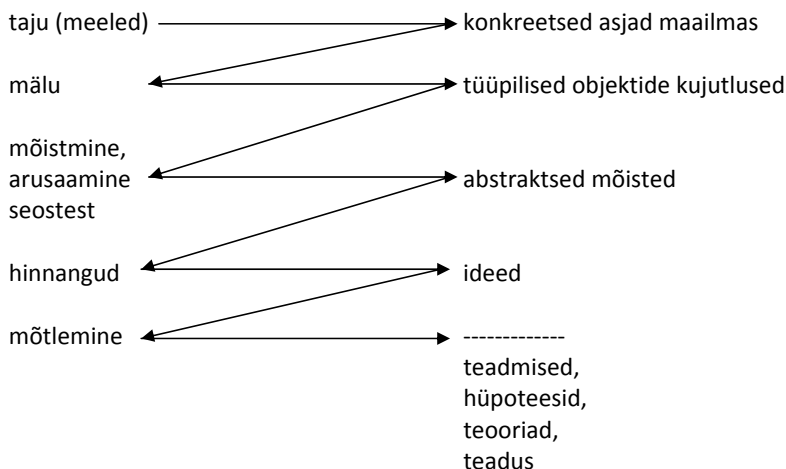
quadrivium

aritmeetika
geomeetria
muusika
astronoomia

JOONIS 2. *Trivium* ja *quadrivium* vabakoolides.

11.–12. sajandil õpetati ülikoolides samasuguse, joonisel 2 esitatud süsteemi järgi. See oli periood, kus grammatika ja loogika põimusid. Kõik vaimuteadused olid teoreetiliselt haaratud Aristotelese loogikast. Loogikal oli tänapäeva mõistes äärmiselt suur autoriteet, sellest ka arutluste spekulatiivsus ja skolastilisus. Boethiuselt lähtub huvi universaalsuse ja keele-universaalide vastu. Keskajal diskuteeriti vastavate teemade üle, nt mida tähendavad üldnimed? Mida tähendab üldmõiste, nt *hea* või *halb*? Uuriti ka vormiuniversaale. Tänapäeva semantika jaoks ei paku huvi mitte konkreetne käsitlusviis, vaid universaalide probleem laiemalt.

Siiski võrsusid keskaegsetest arutlustest tänaseni püsivad olulised ideed. Nt pakuti keskajal välja esimesed inimpsüühika funktsioneerimise kontseptsioonid ning just nendega seostus keel. Inimpsüühika funktsioneerimise kontseptsioone esitati kihtide või sfääride kaupa (joonis 3).

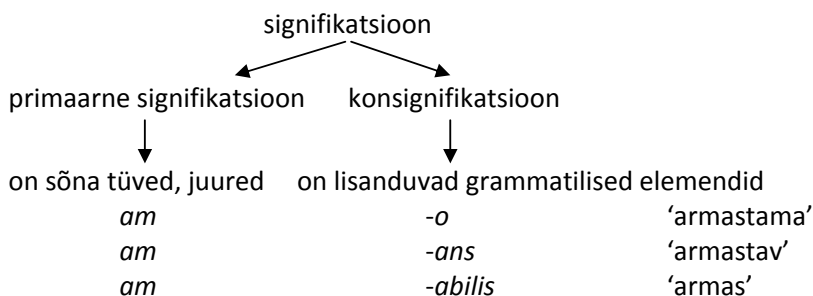


JOONIS 3. Kontseptsioon inimpsüühika funktsioneerimisest keskajal.

Taju (meeled) tegeleb (tegelevad) konkreetsete asjadega maailmas. Aru abil e tavamõistusega tuuakse taju andmed mällu ning luuakse tüüpilised objektide kujutlused. Abstraheeriv mõistus aitab meil seostest aru saada ning tekitada abstraktseid mõisteid, millele saab anda võrdlemise kaudu hinnanguid ning nii tekivad ideed. Uudishimu ja mõtlemine loovad aluse teadusele (tänapäeva mõistes), hüpoteesidele, teooriatele. Keel on *vahend*, mille kaudu saame väljendada kõiki inimpsüühika kihte. Sõnad, mis on esitatud joonisel 3 paremal, näitavad *tähenduste* võimalikke tüüpe: tüüpilised objektid, abstraktsed mõisted, ideed, teadmised. Need *mõisted* kuuluvad tänapäevani keeleväljendite tähendusfääri, ilma et viidatakse keskajale või ilma et oleks ka vajadust neid ümber teha.

2.3.2. Petrus Hispanus

Keskaja keeleteadusliku mõtte arengust rääkides on oluline Petrus Hispanuse (13. saj) nimi. Petrus Hispanus õppis Pariisis, kus tema õpetajaks oli Albertus Magnus (õpetas füüsikat). Petrus Hispanusest sai hiljem paavst. Semantikaga seoses on oluline teada, et Petrus Hispanus juhtis tähelepanu *väljendi tähendusele*, sellele, kuidas objekti konventsionaalselt hääle/kõne abil esitatakse. Ta nimetas **väljendi tähendust** signifikatsiooniks (*signification*) ning eristas primaarset *signifikatsiooni* ('sõnajuur, tüvi') ja *konsignifikatsiooni* ('grammatilised elemendid'). Näidet lad *amor [amo]* 'armastus' vt joonisel 4.



JOONIS 4. Väljendi tähendus Petrus Hispanuse järgi.

See eristus on oluline tänapäevani. Ka praegu pole alati selge, kuidas tunnus liitub tüvele, s.t sõna (tuum) tähendus pole lahutatav sõna vormimuutustest.

Petrus Hispanus eristas veel *kategoreemaatilise* ja *sünkategoreemaatilise* tähendusega sõnu. Selle jaotusega tõi Petrus Hispanus esile *semantiliselt iseseisvad sõnaklassid* (tänapäevases tähenduses).

2.3.3. Skolastiline filosoofia ja modistid

Keskaja üks huvitavamaid nähtusi on *skolastiline filosoofia*. Skolastika (ld *scholasticus* 'kõnekunsti õpetaja') on keskaja filosoofia arengujärk Euroopas ja sellele omane õpetusmeetod. Skolastika²⁹ kujunes eeskätt Aristotelese õpetuse järkjärgulise omaksvõtmise (ikkagi araablaste tõlge, järelikult kahtlane) mõjul, asendades kirikuisade autoriteedi.

Skolastiline filosoofia domineeris 13. ja 14. sajandil ning proovis luua ühtset *teooriat inimõistuse kohta*. Skolastika kõrgperioodil hakati intensiivselt tegelema küsimustega, kuidas sõnad võivad midagi tähendada, kuidas nad võivad olla moodsed: **modi** (ld). Ilmus palju traktaate pealkirjaga *De modis significandi* ('tähistamise viisidest, moodustest'), traktaatide autoreid kutsuti *modistideks*. Modistid mitte ainult ei kirjeldanud keelt, vaid selgitasid ka, miks keel koosneb reeglite süsteemist ja vormidest. Nende selgitused põhinesid ulatuslikel *oletustel* keele, mõtlemise ja universumi seoste kohta: *kõiksus määras mõtted ja teadmised ning keel oli modistide arvates mõtte peegeldus*. Modistid järeldasid, et kuna kõiksust juhib reeglite süsteem, siis on ka mõtted ja teadmised reeglitega juhitud, järelikult on ka keel allutatud reeglitele. Veelgi enam, modistide järgi olid universum ja inimesed kõikjal samasugused, järelikult keel kui konkreetne vahend selle teadmise

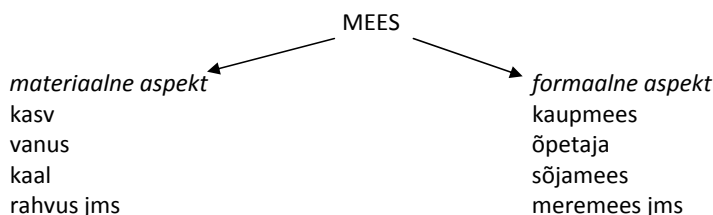
²⁹ Skolastika varajasel perioodil (800–1200) sõnastati üldmõistete e universaalide probleem, mille pinnalt eristus skolastika 3 suunda: realism, nominalism ja kontseptualism. Kõrgperioodi (1200–1400) mõjutas oluliselt Aristotelese teoste ja nende kommentaaride laiaulatuslik tõlkimine araabia (Ibn Rušd) ja heebrea (Maimonides) keelest ladina keelde. Keskuseks oli Pariisi ülikool. Hilisperioodi (1400–1500) iseloomustab vastasseis müstikute ja formaalloogikutega.

väljendamiseks pidi olema samuti universaalne. Vaatamata inimkeelte pealiskaudsetele erinevustele, oli modistide järgi kõigil inimkeeltele ühine alus – lingvistiliste universaalide tuum.

Modistid moodustasid omaette semantikakoolkonna, nad toetusid Aristotelese liigitustele. Eristati kolme liiki mooduseid.

1. *Modi essendi* ('olemise moodused') – ontoloogia³⁰, denotatsioonide³¹ tasand. See tasand lähtub keelest, mitte maailmast. Sellel tasandil on omakorda kaks eristust:
 - a) substantiaalsed moodused } mõisted
 - b) aktsidentsiaalsed moodused } Aristoteleselt³²
2. *Modi intelligendi* – kuidas võime midagi teada, seda mõista; maailma tunda. *Modi intelligendi* jaguneb omakorda kaheks:
 - a) aktiivsed moodused – meie mõistuse võime asjadest aru saada;
 - b) passiivsed moodused – asja omadus olla arusaadav.
3. *Modi significandi* – seostub keeleväljendite tähendusega. *Modi significandi* jaguneb samuti kaheks:
 - a) aktiivsed moodused – keeleväljendi omadus midagi tähistada, keeleväljendite omadus tähistusi fikseerida;
 - b) passiivsed moodused – tähistatava maailma omadus olla tähistatav keele abil.

Modistid eristasid kõiges kahte aspekti: *materiaalne aspekt* ja *formaalne aspekt*. Vaatame neid aspekte nt sõna *mees* puhul joonisel 5.



JOONIS 5. Modistide aspektid sõna *mees* puhul.

Kõik eespool esitatud modistide seisukohad opereerivad *keelega* ja toovad näiteid *keele* abil, s.t *keel eristab seda, kuidas me maailma mõistame. Seda, kuidas inimene maailma mõistab, saab keele kaudu näidata*. Kogu arutlus käis ladina keele kohta. Modistide väidete järgi on kõigi keelte grammatika

³⁰ Ontoloogia (< kr *on* (*ontos*) 'olev' + *logos* 'õpetus') – olemiseõpetus; olemise filosoofiline käsitlus, mis jätab kõrvale tunnetuse analüüsi; hõlmab mitmeid koolkondi ja suundi antiikajast tänapäevani (VL 2000: 706).

³¹ Denotatsioon (< ld *denotare* 'selgesti märkima') – loogikas: märgi v märgiühendi tähendus; lingvistikas: sõna sõnaraamatutähendus e denotatiivne tähendus (VL 2000: 176); tähistus.

³² Aristotelese kaks põhilist kategooriat: substant (< kr *ousia*) – see, mis on loomuseks, olemuseks, ja aktsidents – see, mis omistatakse substantile.

ühesugune ning seetõttu on vajalik vaid ühe keele – ladina keele grammatika analüüs.

Modistide grammatika on omamoodi *tähenduste* grammatika, semantika-teooria, kuigi modistid ise terminit *semantika* ei tundnud. Nt tänapäeva kognitiivne grammatika, mis püüab olla formaalsustest vaba, on sisuliselt sama, mida modistid omal ajal tegid, lähtudes Aristotelesest ja ladina keelest.

Modistide keeleteooriat jätkasid 16., 17. ja 18. sajandi ratsionalistlikud filosoofid. Kuigi modistide ja hilisemate ratsionalistide vahel on olulisi filosoofilisi erinevusi, arvestasid mõlemad nii keeleväljendite tähenduse kui ka nende vormiga. Küsimused, mida modistid küsisid keele olemuse kohta, ning vastused, mida nad pakkusid, olid paljuski sarnased neile, mida esitas 20. sajandi keeleteadus.

2.4. Uusaja keeleteadus

Renessansiajast (u 14.–16. saj) ei ole semantika vallas silmapaistvaid saavutusi nimetada. Kujunesid rahvad ja rahvused, mitmesugused Euroopa keeled, mis andsid keeleteadusele ajaloolise perspektiivi. Sellega seoses võib küll nimetada etümoloogia tekkimist, mis andis võimaluse uurida sõnade tähenduse muutumist ajas. Taasavastati antiikkultuur ning avastati maailm väljaspool Euroopat. Keeleteaduses tegeleti põhiliselt keele päritolu ideedega ja kirjutati arvukalt grammatilisi keelekirjeldusi.

Klassitsismiajal (17.–18. saj) käsitleti keelt kultuuri ja inimpsüühika kontekstis, mitte vormi seisukohast. Eeldati, et keelte eripära pole juhuslik, vaid on rahva üldise vaimu avaldus eri vormides, mis rajas aluse keele ja mõtlemise seoste temaatikale. Samas oli tugevalt esindatud just universaalse keele idee, mis tekitas huvi analüüsida „ideede süsteemi” (filosoofid René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz). 17.–18. sajandi keeleteaduse põhihuvi oli seega nn *üksiku keele keskne*. See oli loomulik, silmas pidades deskriptiivsete grammatikate ja sõnastike rohkust eelnevast ajastust. Süvenes keelte universaalse baasi idee. 18. sajandi keeleteaduses sündis huvi juurte vastu. See suubus küsimusse: kuidas keel on tekkinud? Olulisim avastus 18. sajandi lõpul oli eespool kirjeldatud sanskriti keele avastamine Euroopa keeleteaduse jaoks. Sisuliselt oli see samuti vanima, ürgseima keele otsingu hoogustaja. Kaudsemalt pani sanskriti avastamine aluse *võrdlev-ajaloolisele keeleteadusele*, mille hiilgeaeg jääb 19. sajandisse. Olulisim oli idee, et keeled muutuvad ning muutumist saab jälgida keelematerjali põhjal.

2.5. 19. sajand

Euroopa õpetlased pöörasid oma tähelepanu filosoofilistelt keeueuringutelt keelemuutuste uurimisele, kasutades sanskriti, kreeka ja ladina keele materjale. Isegi vanimad kirjalikud ülestähendused keele kohta on inimese kogu eksistentsi ajaloo pikas perioodis liigagi hilised, et peegeldada adekvaatselt inimkeele tekke päritolu. Nii ei õnnestunudki 19. sajandi lingvistidel määrata eksisteerivate keelte seoseid. Paljud keeled, mille hoolikal uurimisel leiti rohkesti täiesti ilmseid ühisjooni, osutasid sellele, et mingil varasemal perioodil olid need keeled järk-järgult arenenud selleks ajaks juba mitte enam eksisteerivast keelest. Leiti, et enamikku Euroopa keeli (välja arvatud baski, soome, ungari ja turgi keeled, samuti eesti keel) ning palju keeli, mida kõneldakse praegu või kõneldi varem Indias ja selle naabruses, sai tagasi viia eksisteerinud muistsele keelele, *indoeuroopa keelele*.

Kuna meil pole muistse indoeuroopa keele otseseid üleskirjutusi, on võimalik selgitada eksisteerivate Euroopa ja India keelte sarnasusi ainult hüpoteesi abil, mis ütleb, et ükskord olid need keeled üks keel. See muutus piirkonniti tuhandete aastate jooksul eri moodi ja praegu on neis paikades arvukalt keeli. Nende keelte sõnavaras, häälduses ja grammatikas on palju sarnasusi. Selliselt sarnased keeled, mis arenesid ühest keelest, kuuluvad samasse *keelkonda* (ingl *language family*). Indoeuroopa keelkond on ainult üks paljudest keelkondadest, mida 19. sajandist alates on uuritud ajalooliselt.

Lisapala keelkondade kohta

Maailma suurimad keelkonnad on nt *hiina-tiibeti* (milles tuntumad keeled on hiina, tiibeti ja tai) ja *semiidi* (kuhu kuuluvad nt heebrea ja araabia keel ning keeled, mida enam ei kõnelda, nagu akadi, foiniikia ja puunia). Vanade kirjalike ülestähenduste puudumine paljudes keeltes teeb raskeks määrata kindlalt ajaloolist arengut. Õpetlased ei nõustu lõpliku keelkondade klassifikatsiooniga mõnede Aafrika ja Vaikse ookeani piirkonna keelte, samuti Põhja- ja Lõuna-Ameerika keelte puhul. Paremini on uuritud Aafrikas tšaadi keeli Nigeeria piirkonnas, k.a hausa keeled; Ida- ja Lõuna-Aafrikas bantu keeli, millest tuntuim on suahiili keel, ja khoisani keelkonda Lõuna-Aafrikas, kuhu kuuluvad põhiliselt bušmani ja hotentoti keeled. Vaikse ookeani piirkonna suurim keelkond on malaisia-polüneesia, kuhu kuuluvad indoneesia, jaava, fidži, havi ja tahiiti keel. Lõuna-Ameerika põliselanike indiaanlaste keelte puhul puudub teadlastel üksmeel nende keelkondadesse jagamise suhtes, kuid ollakse ühel meelel selles, et maia keelkond seisab enamikust Kesk-Ameerika keeltest eraldi. Keeleteadlased on tegelenud aktiivsemalt Põhja-Ameerika indiaanlaste keeltega, kuid neid keeli on nii palju, et pole alati selge, kuidas neid ajaloolise arengu põhjal jagada. Tuntud Põhja-Ameerika põlisrahvaste keeled on nt eskimo-aleuudi, mis on lähtunud Aleuudi saartelt ja liikunud üle Põhja-Kanada Gröönimaale. Atapaski keelkonna keelte kõnelejad on koondunud

Alaskale ja Kirde-Kanadasse, nendes keeltes räägivad ka navahod ja apatšid Ameerika Ühendriikide edelaosas. On veel nt jutoasteegi keelkond, millesse kuuluvad keeli (nahua, hopi, šošoni, komantši jpt) räägitakse USA edelaosas ja Mehhikos.

Kui Ameerika Ühendriikide keeleteadlased hakkasid 19. sajandi lõpus – 20. sajandi alguses uurima Ameerika indiaanlaste keeli, sai selgeks, et 19. sajandi Euroopa lingvistide ajalooline orientatsioon polnud eriti praktiline töötamiseks keeltega, millel puudusid kirjalikud allikad, sest indiaanlastel puudus üldse kirjakeel. Selle perioodi paljud lingvistid olid ka antropoloogid. Nendel põhjustel muutus lingvistiliste uuringute rõhuasetus. Õpetlased pöörasid oma tähelepanu veel kord keelte vormile, rõhutasid kirjeldusi, aga mitte keelte ajaloolist arengut. Erinevalt modistidest ja ratsionalistidest, kes kõnelesid vabalt neid keeli, mida nad uurisid, lähenesid Ameerika lingvistid Ameerika indiaani keeltele ilma igasuguse teadmisteta nende keelte elementaarsegi häälduse kohta, rääkimata lausete moodustamise printsiipidest või tähendusest. Seega pidid nad alustama oma uuringuid sellest, mis oli keeles vahetult jälgitav – hääl, häälikud. Süntaks (lausete moodustamise grammatilised printsiibid) ja *tähendus* on kõige keerulisemad keele aspektid ja et neid mõista, tuleb keelt tunda sarnaselt emakeele kõnelejaga. Kuigi mõned keeleteadlased saavutasid mõne indiaani keele hea oskuse, iseloomustas selle sajandi alguse Ameerika lingviste eelkõige intensiivne häälikute ja sõnamoodustusprintsiipide uurimine, süntaksile ja tähendusele pöörati vähem tähelepanu.

Vaatamata varajaste tööde piiratusele Ameerika indiaanlaste keelte uurimisel, andsid lingvistide detailsed, objektiivsed uuringud 20. sajandi esimesel poolel konkreetseid tulemusi inimkeelte mitmekesisuse kohta. Need tulemused hajutasid eksliku arusaama, ühe 19. sajandi müüdi, mis oli seotud keele ja rassiga. Mõned 19. sajandi keeleteadlased, kes olid mõnevõrra mõjutatud Darwini evolutsiooniteooriast ning romantismist, olid seisukohal, et keeletüüp, mida inimesed kasutasid, oli osaliselt määratud rassi ja kultuuritaustaga. Seisukoht “primitiivsetest” keeltest oli populaarne ja neid, kes elasid Lääne-Euroopast erinevate väärtushinnangute, harjumuste ja tehnoloogiaga ühiskondades, peeti mõnede eurooplaste poolt primitiivseteks. 20. sajandi keeleteadlased selliste inimeste kohta näitasid nende seisukohtade paikapidamatust. Leiti, et keele ja rassi vahel pole seost. Sama tüüpi keeli saab leida eri rasside hulgast. Samuti saab ükskõik millise rassi hulgas eksisteerida palju erisuguseid keeli. Veelgi enam, kõik keeled, ka Lääne-Euroopa kõnekeeled või keeled teistsuguste kultuuridega maailma osadest, on väga keerulised. Andmed ja seisukohad “primitiivsete” keelte kohta saadi sageli nendest kultuuridest täiesti erinevatest piirkondadest pärit reisijatelt. Kuid hoolikate objektiivsete uuringutega leiti, et mingit primitiivsust ei olnud. Kaugete keelte süntaks ja nende häälikusüsteem on

SEMANTIKA

niisama keeruline, produktiivne ja sobib nii omadele kasutajatele kui ka teistele, kes kõnelevad meie jaoks ehk tuttavamaid keeli, nagu inglise, vene, prantsuse või saksa keel.

2.6. 20. sajand

Oma huvi tõttu vormi e struktuuri vastu keeles said 20. sajandi Ameerika lingvistid tuntuks kui *strukturaallingvistid* (vt 4.2. Strukturalism). Üritades kirjeldada keeli, mida nad ise enamasti ei osanud kõnelda, keskendusid nad keele sellistele aspektidele, mis olid kõige otsesemalt jälgitavad. Nad arendasid oma töödes järk-järgult võtteid, mis olid kasulikud keele häälikusüsteemi määramiseks. Niisugused avastusprotseduurid ja lingvistilise analüüsi tehnikad laienesid häälikusüsteemidelt sõnamoodustuse mitmesugustele printsiipidele eri keeltes. Kui strukturaallingvistid alustasid süntaksiuuringuid, siis avastusprotseduurid, mis töötasid häälikute ja sõnade puhul, ei andnud enam tulemusi. Lausete moodustamise uurimine osutus oluliselt keerulisemaks kui häälikute ja sõnade moodustamise jälgimine, nõudes teistsuguseid printsiipe, tehnikaid ja analüüsi.

Strukturaallingvistika andis vähe *tähenduse* mõistmise jaoks keeles. Süntaksiga tegelemine keeleuurimise seisukohast andis selleks äärmiselt piiratud võimalusi. Osaliselt vastusena nimetatud asjaolule, aga ka taastekkinud huvist keele ratsionalistliku käsitluse vastu arendasid mõned Ameerika lingvistid Chomskyst alates keeleuurimises uue suuna, mida tuntakse generatiivse grammatika/keeleteooria nime all (vt 4.3. Generatiivne grammatika). Kuigi mõlemad suunad põhjustasid lingvistide seas 1950. aastatel ägedaid vaidlusi, aktsepteeris enamus Ameerika ja teiste maade lingviste 20. sajandi teisel poolel generatiivse grammatika peamisi eesmärke, eeldusi ja printsiipe.

Keel, mis on kõikidele inimestele omane, on ilmselt üks keerulisemaid ja huvitavamaid nähtusi. Kõik inimesed õpivad keelt ja kasutavad seda kogu oma elu ega pruugi iial mõelda, et see on ka reeglite ja vormide süsteem, mida on püütud uurida tuhandeid aastaid. Nii nagu minevikus, nii ka tänapäeval uuritakse keelt praktilistel põhjustel, kuid alati on eksisteerinud seisukoht, et keel on vahend inimeste üksteisemõistmiseks ning on seotud inimhõimuse ja maailmaga.

3. Semantika lingvistikas

3.1. Semantika uurimisala. Täheenduse mõiste käsitletud³³

Nagu ka sissejuhatavas osas on nimetatud, on *semantika* 1. keeleüksuse tähendus; 2. tähendusõpetus, keeleteaduse haru, mis uurib *keelendite* (sõnaosade, sõnade, väljendite, lausete) tähendusi, keele ja reaalsete objektide suhteid ning keele ja mõtlemise suhteid. Loomuliku keele kasutamine on suhtlemine inimeste vahel. Suhtlemine on mingit liiki info edastamine keele kaudu. See võib olla ka info kõneleja enda sisemaailma kohta, tema soovid ja tahtmised. Suhtlemine on *mõtestatud protsess* nii kõneleja kui kuulaja jaoks. Eelkõige seepärast, et keelemärgid viitavad *millelegi muule* kui iseendale, et keelemärkidel on *tähendus*. *Kogu keele eesmärk on edasi anda tähendusi*. Täheendused keeles võivad olla mitmesugused. Kinnistunud tähendused on nt morfoloogilistel ja süntaktilistel struktuuridel (fraasid³⁴, laused). Semantika ülesanne keele kirjeldusel on:

- 1) selgitada, *mis on* need mõttekad tähendused,
- 2) anda vahendid ja meetodid suvalise keele tähenduste kirjeldamiseks (nt kategooriad, mõisted jne).

Keeleväljenditel on tähendus ja seepärast on suhtlemine võimalik. *Tähendus on lingvistiline kategooria, ta on seoses maailmaga ja inimese psüühikaga*.

Pole olemas lühikest semantikateooriat, on vaid lai teadmistering, mis püüab seda küsimust avada. Kui millelgi on oma *nimetus* ja me teame seda, siis sageli just see *nimetus* muudab eseme meie jaoks kindlaks omaette objektiks. Mingi eseme või nähtuse *nimetamine* tõstab selle esile kõige muu seast, muudab kindlaks kujuks ülejäänud taustal. Ilmselt just see on psühholoogiliseks aluseks kujutelmale, et sõna abil võib luua maailma. Praegu teame, et ilma inimesteta ei oleks ka keelt. Teame, et eseme nimetus ei kuulu esemele loomu poolest, vaid on inimeste poolt välja mõeldud, ning need nimetused on igas keeles erinevad. Kus eestlane ütleb *kivi*, ütleb inglase *stone*, sakslane *Stein*, venelane *kamen*. Ja ei ole võimalik tõestada, et mõni neist nimetustest vastaks rohkem kivi olemusele kui teine.

Kaua on olnud populaarne seisukoht, et sõnad *nimetavad* asju või *viitavad* asjadele; seisukoht, mis on olemas juba Platoni *Cratyluses*³⁵. Niisugust arusaama illustreerivad pärisnimed, nagu Jaan, Jüri, Tartu, Pärnu, London

³³ Selle teema kohta on eesti keeles ilmunud Renate Pajusalu raamat *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009.

³⁴ Fraas – sõna või sõnarühm lauses. Fraas on lause vahetu moodustaja.

³⁵ Esineb ka nimekuju *Kratylos*.

jpt, samuti teevad seda paljud teised sõnad ja fraasid, nt sildid poes osutavad asjadele, mis on müügiks. Kuid on suur hulk sõnu, kus pole võimalik näha, missugusele *asjale* sõna viitab: nt verbid *küsima* või *leidma*, omadussõnad *keeruline* või *populaarne*, nimisõnad *järjekindlus* või *traditsioon*. Tegelikult on enamiku sõnade puhul võimatu leida nende seotust asjade või objektidega, vähemalt mitte mingil kindlal viisil.

Milles seisneb keele seos ühelt poolt reaalse maailmaga, millest tema abil kõneldakse, ja teiselt poolt nende inimeste mõtlemis- ja tunnetusprotsessidega, kes seda keelt kõnelemisel kasutavad? Väljaõeldavad sõnad ja laused pole objektiivselt võttes midagi muud kui õhuvõnkumised. Kuidas siis nende abil teadmisi edasi anda? Ka need küsimused moodustavad semantika uurimisala.

Traditsiooniliselt kuulub semantikkasse *sõna-, lause- ja tekstisemantika*. Keeleteaduses nimetatakse *sõnasemantik*at *leksikaalseks semantikaks*. Leksikaalne semantika tegeleb praktiliste probleemidega, nagu sünonüümia, antonüümia, polüseemia, verbi tähenduse erinevus nimisõna tähendusest, küsimus tähendusväljadest jms. Semantikal on ka palju muid alajaotusi ja suundi. Semantika sees uuritakse sõna tähenduse kirjeldamist semantilisest tervikstruktuurist lähtudes, tunnusjoonte ja prototüübi mõiste abil, räägitakse metafooridest või tähenduse hierarhiast.

Semantika on *tähendusõpetus* keeltes. Seda terminit on kasutatud alates 20. sajandist, kuigi nähtus, mida semantika esindab, on väga vana. Seda võime leida juba Vana-Kreekas (vt 2.2. Antiikaja keeleteadus) Platoni ja Aristotelese töödes. Tähendus keeles on alati pakkunud huvi filosoofidele, loogikutele ja tänapäeval muidugi lingvistidele. Lingvistilise käsitluse puhul vaadeldakse *tähenduse omadusi* võimalikult süstemaatilisel ja objektiivsel viisil, uurides nii palju kui võimalik erinevaid keeli. Selline käsitlusviis on laiem kui loogikute ja filosoofide oma. Nemad keskenduvad eelkõige kindlatele lausetüüpidele: *otsustustele* või *propositsioonidele* (e väidetele) üksiku keele sees. Kuid loogiline analüüs on sellegipoolest väga oluliselt mõjutanud võrdlevat lingvistilist semantik

Varasematel aegadel tegeles semantika põhiliselt sellega, et avastada, mis on tähendus (kui mõiste). See on muidugi suurendanud probleemist arusaamist, kuid vastuvõetavat tähenduse definitsiooni ikkagi pole. See on olnud sama Platoni ajast alates, sest tähendust on raske adekvaatsesse definitsiooni kammitseda. Praegu valitseb seisukoht, et tähendus pole mingi keelest sõltumatu olemus. Nt niisugustel mõõtududel nagu *kõrgus* või *pikkus* pole mingit iseseisvat olemust. Kui öelda: *Objektidel on kõrgus*, siis see tähendab ainult, et nad on mingi ühiku kõrgused, mitte et on mingi abstraktne kõrguse *omadus*, mis eksisteerib objektidest sõltumatult. Kui öeldakse, et sõnadel *on tähendus*, tähendab see, et neid *kasutatakse* kindlal viisil lauses. Me võime uurida üksikute sõnade ja lausete tähendust, kuid nende taga pole

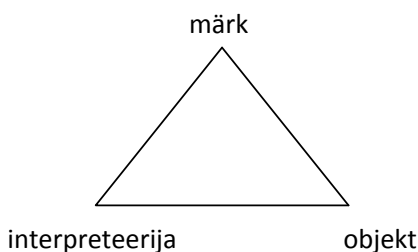
mingit tähendust kui niisugust. Tänapäeva keeleteaduses uuritakse tähendust sõnade ja lausete detailse analüüsi kaudu, kasutuse kaudu konkreetsetes kontekstis. Selline on ka paljude filosoofide ja psühholoogide seisukoht. Ludwig Wittgenstein³⁶ rõhutas eespool nimetatud seisukoha tähtsust, öeldes, et „sõna tähendus on tema kasutus keeles”.

Semantika uurib tähendust ja *referentsi* (‘osutus’, ‘viiteseos’, ‘viitesuhe’, ingl *reference*). Kuidas keel *osutab* (ingl *refer*) välismaailmale, seda väljendab semantika mõistega *osutus*. Nüüdisaegse semantika objektiks on ka viis, kuidas inimesed seostavad sõnu oma keeleraamistiku sees, *tähenduses* (ingl *sense*), mitte oma osutustes (ingl *reference*). Semantika ajaloos on olnud mõned domineerivamad ideed, mis on aidanud mõista tähenduse ja referentsi olemust, ning mõned ideed on praegugi arvestatavad. Sõnade ja lausetega saab teadmisi edasi anda sellepärast, et igal sõnal ja lausel on kindel tähendus. Hääldatav sõna on küll õhuvõnkumine, kuid mitte ainult. See, mis teeb mingi õhuvõnkumise sõnaks, on tähendus. Sõnu saame rääkida ja kirjutada paberile, aga sõna jääb ikka samaks sõnaks, kuni säilib tema tähendus. Tähendused sisaldavad infot, mis antakse sõnade vahendusel suhtlemisprotsessis edasi. Lingviste, filosoofe ja loogikuid huvitabki keeleväljendite (sõnade, lausete) tähendus. Kujutelm, et keelemärgil on kaks poolt, *tähistatav* ja *tähistaja*, pärineb F. de Saussure’lt. Saussure’i jaoks olid keelemärgi kaks poolt olemas inimese psüühikas: tähistatav oli *idee*, aga kas välismaailmas tähistatavale midagi ka vastab, polnud oluline. Selline keelemärgi käsitlus on lihtsustus ja praegu enam keelemärki nii ei analüüsita. Kaks tähenduse kõige mõjuvat mudelit on pärit vastavalt C. S. Peirce’lt (joonis 6) ning F. de Saussure’lt. C. K. Ogdeni³⁷ ja I. A. Richardsi³⁸ tuntud mudel on Peirce’i mudeli variant.

³⁶ Ludwig Josef Johann Wittgenstein (1889–1951), Austria filosoof, sündis Viinis. Üks olulisemaid 20. sajandi positivismi esindajaid. Vastavalt Wittgensteinile on filosoofia eesmärgiks keeleüksuste (sõnad, väited, kõne jne) loogiline analüüs. Tema peamised tööd on keelefilosoofia alalt, eelkõige *Tractatus logico-philosophicus* (*Loogilis-filosoofiline traktaat*) 1921, samuti peale surma ilmunud *Philosophische Untersuchungen* (*Filosoofilised uurimused*) 1953. Hilisemad tööd on tuntud eelkõige tema seisukoha tõttu, et keeleline tähendus on *kasutuse* funktsioon, millesse väljendid asetatakse, või “keelemängud”, milles nad (tähendused) mängivad olulist rolli. Vt ka *Tractatus logico-philosophicus* eestikeelse tõlke järelsõna (L. Wittgenstein, *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Ilmamaa, 1996), lisaks vt ka L. Wittgenstein, *Some Remarks on Logical Form* 1929 (*Mõned märkused loogilise vormi kohta*, tõlkinud Jaan Kangilaski, Akadeemia 10, 2010, lk 1032–1039) ja P. M. S. Hacker, *Wittgenstein on Human Nature* 1997 (*Wittgenstein inimloomusest*, tõlkinud Alar Helstein, Akadeemia 10, 2010, lk 1040–1086).

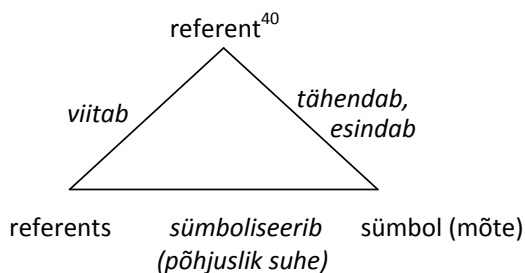
³⁷ Ogden, Charles Kay (1889–1957), briti inglise keele reformija, sündis Fleetwoodis, Lancashire’s. 1920. aastatel tegeles inglise aluskeele ideega. Inglise aluskeel pidi olema inglise keele lihtsustatud variant, milles oleks ainult 850 sõna ning seda saaks kasutada rahvusvahelises suhtluses.

³⁸ Richards, Ivor Armstrong (1893–1979), inglise kirjanduskriitik ja õpetlane, kes oli kirjanduse detailse kriitilise analüüsi rajajaid 1920. aastatel. Sündis Sandbachis, Cheshire’s. Kirjutas koos Ogdeniga raamatu *Tähenduse tähendus* ja kirjanduskriitikat.



JOONIS 6. Peirce'i tähenduse elemendid. (Fiske 1990: 42).

Juba C. S. Peirce oli kujutanud tähendust kolmnurgana. 1920. aastatel hakati keelemärgi struktuuri kujutama kas kolmnurgana või veel keerulisema kujundina. Tähenduse mõiste selgitamiseks oluline raamat ilmus 1923. aastal pealkirja all *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* (lühidalt *Tähenduse tähendus*), autorid C. K. Ogden ja I. A. Richards³⁹. Selles analüüsiti paljusid tol ajal käibel olevate sõnade tähendusvarjundeid, tähendustüüpe. Sõnade ja asjade vahel pole otsest seost. Nende vahel võib olla seos ainult meie meelte kaudu. Iga sõna jaoks on (assotsiatiivselt) seostatatud mõiste. Autorid said neid üle saja ning esitasid tulemuste kokkuvõtte kolmnurgana. Ogdeni ja Richardsi nn semiootilist kolmnurka vt joonisel 7.



JOONIS 7. Ogdeni ja Richardsi tähenduse elemendid. (Fiske 1990: 43)

³⁹ Täpsuse huvides tuleb lisada, et Ogdenit ja Richardit võib kohata keeleteaduslikus kirjanduses ka nimetatud raamatu toimetajatena ning sedagi tuleb õigeks pidada, kuna selle raamatu sissejuhatuse kirjutas J. P. Postgate, essee *Tähenduse probleem primitiivsetes keeltes* (ingl *The problem of meaning in primitive languages*) aga Bronislaw Malinowski ning *Märkide teooria tähtsusest ja keele kriitikast meditsiiniuuringutes* (ingl *The Importance of a Theory of Signs and a Critique of Language in the Study of Medicine*) F. G. Crookshank.

⁴⁰ Selgitamaks mõistet *referent*, toon näite Saussure'ilt. Saussure'i järgi käsitletakse sõna *hobune* järgmiselt: HOBUSE mõiste on see, mida tähistatakse ja referent on see, mis takka üles lööb. Seega tähendab referent alati tegelikku asja reaalses maailmas, millele sõna või mõiste osutab.

Kõigil tähendusmudelitel on – väga üldiselt öeldes – sarnane vorm. Kõigil on mingil viisil esindatud kolm elementi: 1) märk; 2) see, millele märk viitab; 3) märgi kasutaja. Märk on midagi meeltega tajutavat, ta viitab millelegi teisele, mitte iseendale, ja sõltub tema kasutajate äratundmisest, et see on märk. Toon illustreerimiseks näite J. Fiskelt (1990: 41): kui ma katsun oma kõrvanibu, on see märk oksjonipidajale. Oksjoni kontekstis viitab märk minu pakkumisele, ja sellisena tunnevad seda liigutust mõlemad, nii oksjonipidaja kui märgi tegija. Tähendus kantakse edasi märgitegijalt oksjonipidajale: kommunikatsioon leiab aset.

Seisukohta, et sõnade ja objektide seos läheb läbi meie meelte, hakati peagi kritiseerima, sest on võimatu kindlaks teha *ideid* ja *mõtteid*. Nt ideed või mõtet, mis peaks olema aluseks sõnale *traditsioon*, pole just lihtne defineerida kui *asja*, millele osutatakse läbi *traditsiooni*. Mõnedel sõnadel on küll tähendused, mida on suhteliselt kerge kontseptualiseerida ('mõistestada', ingl *conceptualize*), kuid me ei saa visuaalselt kujutada kõiki vastavusi sõnadele, mida me ütleme. Kus on garantii, et mõte või kujutus, mis tuleb kellelegi pähe, kui ta kasutab sõna *laud*, on sama, mis neil, kes seda sõna kuulevad?

Loogilisele semantikale pani aluse Gottlob Frege (1848–1925). Gottlob Frege oli saksa loogik ja matemaatik, loogilise semantika rajajaid. Aastatel 1879–1918 oli ta Jena ülikooli professor. Just tema lõi predikaatarvutuse ja esitas esimesena lausearvutuse aksiomaatika (sks *Begriffsschrift* 1879).

Gottlob Frege on öelnud: „Märgiga (*nimega, sõnaühendiga, kirjamärgiga*) on seotud peale tähistatu, mida võib kutsuda märgi osutuseks (sks die Bedeutung), veel ka see, mida ma tahaksin nimetada märgi tähenduseks (sks der Sinn), milles sisaldub antuse viis”⁴¹. Vastavalt on siis *der Sinn* 'tähendus' ('idee') ja *die Beutung* 'osutus' ('referents', 'objekt').

G. Frege on üks analüütilisele traditsioonile alusepanijaid keelefilosoofias. Frege lähtub sellest, et me ei saa samastada tähenduse psüühilist poolt reaalse objektiga. Sageli jääb osutus (sks *Bedeutung*) samaks, aga tähendus (sks *Sinn*) muutub. Nt kui me ütleme *Aristoteles* või *Aleksander Suure õpetaja*, on objekt ikka sama. Samuti nt *Veenus* on 1) planeet, 2) Ehatäht, 3) Koidutäht, aga reaalia, objekt, on ikka sama, ainult tähendus erineb. Semantika jaoks koondub problemaatika tähendusse, ideesse. Mis on tähendus, võrreldes reaalse maailma objektiga?

Semantikas eristatakse sõna ja tema tähendust. Aga on oluline teada, et terminoloogiliselt on nüüdisaegses semantikas nii sõna kui tema tähendus *mõisted* (e *kontseptid*), mille kohta me teame mitmesuguseid fakte (Hudson 1995: 1). Seega, ka eelnevalt nimetatud *ideid* koos *sümbolitega* võime tänapäeval nimetada *mõisteteks*.

⁴¹ *Tähendusest ja osutusest* (sks *Über Sinn und Bedeutung*), Akadeemia 1, 1995, lk 87–108.

3.2. Tähenduse liigid. Täendus kui üksus ja kasutus

Tähenduse uurimine avaras perspektiivis peab semantikaks *kõike, mis on vahendatud keele kaudu*, kitsamalt võib semantika valdkonda kuuluda loogilise või kontseptuaalse tähenduse uurimine. Mõlemad valdkonnad eeldavad suhtluslikkust, mingit tüüpi kommunikatiivsust, kus tähendus tuleb esile kasutuse kaudu. Täendus kui kasutus viitab kõneleja tähendusele ja eelkõige kõneleja kavatsusele või lausungi soovitud mõjule. Järgnevalt esitatud tähenduse liigid põhinevad G. Leechi töö (1981), kes on püüdnud näidata, kuidas erisugused tähenduse liigid täidavad lingvistilise kommunikatsiooni terviklike osi ja kuidas uurimismeetodid, mis sobivad ühe liigi kindlaks-tegemiseks, ei sobi teisele.

Jagame avara perspektiiviga tähenduse seitsmeks osaks: kontseptuaalne, konnotatiivne⁴², sotsiaalne, afektiivne⁴³, reflektiivne⁴⁴, kollokatiivne (vt kollokatsioon 3.2.2.5. Kollokatiivne tähendus) ja temaatiline tähendus. Kuid enne seda tuleks teha suurem jaotus kolmeks osaks: kontseptuaalne, asotsiatiivne ja temaatiline tähendus. Andes primaarse rolli loogilisele ehk kontseptuaalsele tähendusele, saab rääkida semantilisest kompetentsist.

3.2.1. Kontseptuaalne tähendus

Sõna kontseptuaalse tähenduse all mõeldakse sõnaraamatu tähendust, mis osutab mõistele. Nt kui me loeme juturaamatut, siis me leiame sageli, et erinevatel sõnadel on sama tähendus. Kontseptuaalne tähendus viitab lausungi loogilisele mõttele ja on tuvastatav kui grammatilise kompetentsi aluskomponent. Kontseptuaalset tähendust on alternatiivselt kirjeldatud ka kui kognitiivset ('tunnetuslikku', 'teadmuslikku') või denotatiivset ('tähistavat', 'märkivat') tähendust (vt ka Lyons 1977, 1981). See on aluseks olev või universaalne tähendus ja talle saab viidata leksikaalsel, samuti lihtlause tasandil. Nt sõna *kõndima* sõnaraamatutähendus võib olla 'üht jalga teise ette asetama', ent me saame kõndimise tähendusest aru ka sõnade *käima*, *astuma*, *sammuma* ja *minema* abil, sest neil on ühine KÕNDIMISE mõiste.

Kontseptuaalne tähendus on lingvistilises kommunikatsioonis keskne faktor ja keelesüsteemi olemuslik osa. Samas pole kontseptuaalne tähendus lingvistilise kommunikatsiooni iga akti kõige olulisem element. Peamine kontseptuaalse tähenduse esiletõstmise põhjus on see, et tal on kompleksne ja komplitseeritud ülesehitus, mida on võrreldud keele süntaksi- või fonoloogiatasandi ülesehitusprintsiipidega. Leech on juhtinud tähelepanu kahele printsiibile, mis võivad olla muudegi lingvistiliste mustrite aluseks:

⁴² Konnotatiivne 'kaastähendav'.

⁴³ Afektiivne 'tundmuslik'.

⁴⁴ Reflektiivne 'peegeldatud'.

kontrastiivsusele (ingl *contrast*)⁴⁵ ja struktuurilisusele ehk korralduslikkusele (ingl *arrangement*). Kontrastiivsete joonte esiletoomine on foneemide klassifikatsiooni aluseks fonoloogias, nt foneemil kas on mõni tunnus või pole ja sellega ta vastandub kas foneemi tunnuse puudumisele või olemasolule. Nt foneemil /b/ on vastavalt kontrastiivsed jooned + bilabiaalne + heliline (mitte eesti keeles) + sulg, – nasaalne. Foneemi tunnuseid esitatakse [+/-]-skaalal, kus pluss tähistab tunnuse olemasolu ja miinus vastavalt selle puudumist. Distinktiivseid (eristavaid) foneeme (samuti häälikuid) keeles saab kindlaks teha binaarsuse alusel. Selline binaarsus ongi kontrastiivsus. Samamoodi saab keele kontseptuaalseid tähendusi uurida kontrastiivsete tunnusjoonte kaudu.

Leksikaalsel (lekseemide)⁴⁶ tasandil viidatakse kontseptuaalsele tähendusele kui distinktiivtunnuste hulga. Distinktiivtunnuste piisavat hulka kirjeldatakse *seemide*⁴⁷ või *semeemide*⁴⁸ kaudu, sõltuvalt *semantilisest väljast* (vt 5.3. Semantilised väljad e tähendusväljad). Tunnusjoonte väärtused tähistatakse vastavalt: positiivne [+], negatiivne [-] või neutraalne [-/+]. Nt sõna *naine* tähendust saab täpsustada järgmiselt:

+ELUSOLEND, –MEESSOOST, +TÄISKASVANUD,

millega selle sõna tähendus eristub sõna 'poiss' tähendusest, mida saab defineerida järgmiselt:

+ELUSOLEND, +MEESSOOST, –TÄISKASVANUD.

Kaht printsiipi lingvistikas – kontrastiivsus ja korralduslikkus e struktuursus – saab võrrelda paradigmaatiliste⁴⁹ ('selektiivsete') ja süntagmaatiliste⁵⁰ ('kombinatorsete') suhetega, mida rakendatakse fonoloogilises ja süntaktilises analüüsis. Niisugune analoogia näitab, et kontseptuaalne tähendus on terviklik ja olemuslik keelesüsteemi osa ning keelt ei saa defineerida ilma talle viitamata. Selliste oluliste omaduste tõttu saab kontseptuaalset tähendust eristada tema assotsiatiivsest vastaspoolest. Kontseptuaalse tähenduse kindlakstegemiseks on kasutatud komponentanalüüsi meetodit (vt 5.1. Komponentanalüüs).

⁴⁵ Ingl *contrast* 'kontrast, vastand'; 'vastandus'; 'äärmine erinevus' (*Inglise-eesti sõnaraamat* 1995: 286). Eestikeelne *Võõrsõnade leksikon* (2000: 525) annab kontrastiivsuse tähenduseks 'kõrvutav'.

⁴⁶ Lekseem – sõna vm sõnavaraüksus (Eesti keele sõnaraamat ÖS 1999: 403).

⁴⁷ Seem (ingl *seme*, pr *sème* < kr *sēma* 'märk') – keeleteaduses: tähendusüksus, *semanteemi* konkreetne avaldumine; tähenduse väikseim koostisosa (VL 2000: 889).

Semanteem (sks *Semantem*, ingl *semanteme* < kr), keeleteaduses: üldistatud tähenduselement, tähendustasandi märk keeles kui märkide süsteemis (VL 2000: 894).

⁴⁸ Semeem (< kr *sema* 'märk'), struktuuriliselt keeleteaduses tähendusmärk (VL 2000: 894).

⁴⁹ Paradigmaatiline, paradigmaalse puutuv v kuuluv (VL 2000: 730).

⁵⁰ Süntagma (< kr *syntagma* 'midagi ühinenut') keeleteaduses: kahest v enamast grammatiliselt seostatud keeleüksusest koosnev rühm lauses (VL 2000: 955).

3.2.2. Assotsiatiivne tähendus

Assotsiatiivne tähendus kirjeldab keelekasutust kuut liiki ühendina koos kindlate mentaalsete seostega. Need seosed ei põhine mitte niivõrd lingvistilisel kontekstil, kuivõrd kokkupuutumisel reaalmaailma kogemustega. (Kui me üldse saame kontseptuaalset tähendust reaalmaailmast lahutada!? Me võime selle küsimuse jätta filosoofiliste arutluste objektiks.) Assotsiatiivse tähenduse kuuel liigil saab eristada kommunikatiivseid omadusi. Need kuus tähenduse liiki on järgmised: konnotatiivne, sotsiaalne, afektiivne, kollokatiivne, reflektiivne ja temaatiline. Assotsiatiivse tähenduse liikidel on ühine avatus uutele seostele, variaablus ning tähendusi on mingis ulatuses võimalik analüüsida skaalameetodil (vt 5.2. Semantiline ruum). Assotsiatiivne tähendus sisaldab nii palju läbikaalumata faktoreid, et neid saab süstemaatiliselt uurida ainult umbkaudsete statistiliste vahenditega. Uurimisel on abiks võetud mentaalsete seoste assotsiatsiooniteooria, mis baseerub kogemuste külgnevusel või piiritlemisel. Eeldatakse, et me võrdleme assotsiatiivseid tähendusi kontseptuaalse tähendusega.

3.2.2.1. Konnotatiivne tähendus

Konnotatsioon on reaalmaailma väärtus, millega kõneleja seostab väljendi. Reaalmaailma väärtust tajutakse vaikumisi sotsiokultuuriliste printsiipide, normide ja reeglite terminites. Seega, konnotatiivne tähendus kirjeldab kommunikatiivset väärtust, mis väljendil on seetõttu, millele ta viitab (peale oma puhtalt kontseptuaalse sisu). Mõiste *referents* ('viiteseos') laiemas tähenduses kattub kontseptuaalse tähendusega. Kui sõna *naine* defineeritakse kontseptuaalselt kolme tunnusoonega (+ELUSOLEND, –MEESSOOST, +TÄISKASVANUD), siis kolm omadust – *elusolend*, *täiskasvanud* ja *naissoost* peavad juhtima selle sõna korrektse kasutuse kriteeriumide juurde. Need kontrastiivsed jooned, mis on tõlgitud reaalmaailma terminitesse, muutuvad referendi ('viidatav', 'see, millele sõna viitab') tunnusteks. Kuid siin on veel palju komponente, omadusi, mida me oleme harjunud naisele viidates omaseks pidama. Nimetame mõned füüsilised karakteristikud: *kahejalgne*, *tal on süli*; psühholoogilised ja sotsiaalsed karakteristikud: *seltsiv*, *subjekt emainstinktiga* jne. Iseloomustavaid jooni võib laiendada joonteni, mis kaasnevad naissooga pigem kui *tüüpilised*, mitte kui *invariaablid*⁵¹: *kõnevõimega*, *kokandusega tegelev*, *kleiti kandev*. Siit edasi mõeldes võib konnotatiivne tähendus hõlmata referendi oletatavaid omadusi, mida esitatakse selleks, et samasuguse seisukoha võtaks omaks konkreetne isik, inimeste grupp või kogu ühiskond. Minevikus on sõna *naine* olnud koormatud selliste tunnustega nagu *nõrk*, *kalduvus nutta*, *arg*, *emotsionaalne*, *irratsioonaalne*, *muutlik*, kuid kandis ka niisuguseid positiivseid tunnuseid nagu *õrn*,

⁵¹ Invariaabel (ld *invariabilis*) 'muutumatu' (VL 2000: 438).

kaastundlik, tundlik, töökas. Ilmselt varieeruvad konnotatsioonid ajast aega ja ühiskonnast teise. Sada aastat tagasi võis sõna *naine* kindel konnotatsioon ja selle tõlkevasted Euroopa keeltes olla nt *pükse-mittekandev*. Selline tunnusjoon ajab praegu muigama, nagu ka paljudes mittelääne ühiskondades esinevad tunnused, mida seostatakse naissoo omadustega, kuid mis on meie mõtlemisele võõrad. On ilmne, et konnotatsioonid võivad varieeruda mingis ulatuses individuaalselt – isikult isikule – sama kõnelejaskonna sees. Ükskõik missugust keelt kõneleval naistevihkajal võib olla sõnaga *naine* mitmesuguseid assotsiatsioone, kuid ükski neist ei pruugi kattuda sama keelt kõneleva feministi assotsiatsioonidega. On selge, et rääkides konnotatsioonist, räägime tegelikult reaalse maailma kogemusest, mis assotsieerub väljendiga (konnotatsiooniga), kui me kasutame või kuuleme seda väljendit. Sellepärast kontseptuaalse ja konnotatiivse tähenduse seosed kattuvad ning nende eristused on hägused ja keerulised. See tekitab tunde, et konnotatsioon on pigem juhuslik kui loomulik keele osa. Võime öelda, et konnotatiivne tähendus ei ole keelespetsiifiline, vaid on jagatud teiste suhtlussüsteemidega, eelkõige visuaalse kunsti ja muusikaga. Nt sõnaga *beebi* saab esile kutsuda mis tahes erinevaid konnotatsioone, kui me joonistame beebit või imiteerime beebi nuttu. Kattuv ala lingvistiliste ja visuaalsete konnotatsioonide vahel on märkimisväärne just reklaamides, kus sõnad on sageli illustreeritava n-õ väiksemad vennad ja toodet esitatakse valguse, varjude või värvidega.

Teine põhjus väita, et konnotatiivne tähendus on perifeerne, võrreldes kontseptuaalse tähendusega, on konnotatsioonide suhteline ebastabiilsus. See tähendab, et nad võivad vastavalt kultuurile, ajalooperioodidele või inimese kogemustele tähelepanuväärselt palju varieeruda. Kuigi on suur lihtsus arvata, et kõik mingit keelt kõnelevad inimesed räägivad täpselt sama keelt, võib eeldada, et tervikuna nad jagavad sama kontseptuaalset võrgustikku, nagu nad jagavad ligikaudu sama süntaktilist struktuuri. Osa semantikuid on isegi arvamusel, et sama aluseks olev kontseptuaalne võrk on ühine kõikidele keeltele ja see on inimvaimu universaalne omadus.

Kolmandaks, konnotatiivne tähendus on vastandina kontseptuaalsele tähendusele ebamäärane ja avatud. Konnotatiivne tähendus on avatud samamoodi nagu meie teadmised ja uskumused universumist on avatud: subjektiivselt või objektiivselt kindlaks määratud igasugune referendi karakteristik võib anda oma panuse selle väljendi konnotatiivsesse tähendusse, mis seda väljendit märgib. Eelnevale seisukohale vastupidiselt on 20. sajandi üldine semantikateooria arvanud, et sõna või lause kontseptuaalset tähendust saab esitada koodina, muuta koodiks sümbolite piiratud hulga terminites (nt tähenduse diskreetsete joonte lõpliku hulga vormis) ja et lause semantilist representatsiooni võib täpsustada reeglite lõpliku hulga vahenditega (vt ka 5.1. Komponentanalüüs). See kontseptuaalse sisu

lõplikkuse ja determineerituse postulaat muutus lingvistilise struktuuri teiste aspektide analüüsimise eeldusteks. Niisugused eeldused on paljuski lihtsustatud, kuid ilma nendeta oli raske toetada seisukohta, et keel on lõplik ja (loogiliselt) järjekindel e koherentne süsteem.

Seega, konnotatiivne tähendus on üldiselt ebastabiilne. Ta varieerub vastavalt sellistele faktoritele nagu kultuur, ajaloo perioodid, sotsiaalsed klassid ja kõneleja või kõnelejate grupi üldine reaaleiline kogemus.

3.2.2.2. Sotsiaalne tähendus

Sotsiaalne tähendus viitab keele kasutamisele selleks, et luua ja reguleerida sotsiaalseid suhteid ja säilitada sotsiaalseid rolle. Niisugust keelekasutuse tüüpi kirjeldatakse alternatiivselt ka kui sotsiaalset või faatilist (ingl *phatic*) kommunikatsiooni (Lyons 1977, 1981). Mõiste *faatiline kommunikatsioon* rõhutab sotsiaalse osaduse, kaasluse, huviühisuse kogemust ja osalust sotsiaalsetes keelelistes rituaalides (ingl *social linguistic rituals*). Faatilises suhtluses on verbaalse interaktsiooni informatiivne roll väike, seevastu on tal oluline roll sotsiaalse diskursuse⁵² elavdamiseks. Sotsiaalne tähendus tuleb esile suhtluses rituaalse keelekasutuse kaudu, mille alla kuulub ka nt tervitamine, vabandamine, õnnistamine või kaastunde avaldamine. Milline on järgmiste lausete informatiivne väärtus ja milline on nende roll sotsiaalses diskursuses? *Kuidas käsi käib? Vabandage, et ma hilinesin. Palju õnne uue töökoha puhul! Kahju, et sinuga see õnnetus juhtus.* Nt tervitamine on lihtsalt igasuguse vestluse tavaline algus.

Sotsiaalset tähendust kannab keel oma kasutuse kaudu sotsiaalsetes tingimustes. Teksti sotsiaalse tähenduse me dekodeerime⁵³ oma erinevate arusaamiste ja stiilitasandite äratundmise kaudu ühe ja sama keele sees. Me tunneme mõnede sõnade või häälduse puhul ära, et need on murdelised, s.t et tähendus ütleb midagi kõneleja geograafilise või sotsiaalse päritolu kohta. Teised keelelised jooned ütlevad meile midagi kõneleja ja kuulaja sotsiaalsete suhete kohta nt siis, kui arvestame, et keeles on staatuseskaala, mis pärineb kirjakeelest. Selle skaala järgi võib ühes otsas olla igapäevane kõnekeel, familiaarsused, ning teises otsas juhuslik släng, kirjakeel ise on aga mõõdik.

Sotsiaalse tähenduse tunnused tuuakse esile sotsiostilistiliste variatsioonidena. Need on järgmised:

- SOTSIOLEKT (mingi sotsiaalse klassi keel);
- DIALEKT (mingi geograafilise piirkonna keel);
- AEG (nt 18. sajandi eesti keel),

⁵² Diskursus – *Võõrsõnade leksikonis* (2000) 'diskursus' (< pr *discours* 'kõne' < ld) – vestlus, arutlus, mõt-tearendus; diskursus, kulturoloogias ja semiootikas: tekst koos kõikide ekstralingvistiliste (psühholoogiliste, kultuuriliste jne) seostega; laiemas tähenduses: kindlapiiriline tekstiloomne valdkond (nt poliitiline diskursus, feministlik diskursus); keeleteaduses: terviklik keeleühik, mis on lausest pikem. (VL 2000: 200–201).

⁵³ Dekodeerima (< *de-* + *kodeerima*) – lahti kodeerima, kodeeritud teksti sisu avama' (VL 2000: 170).

VALDKOND (seadusekeel, teadusekeel, reklaamikeel jne);
 STAATUS (viisakas, familiaarne, slängikeel jne);
 MODAALSUS (märkuste keel, loengukeel, naljakeel jne);
 SINGULAARSUS ('ainulisus') (Dickensi stiil, Vilde stiil, Tammsaare stiil,
 Hemingway stiil, Puškini stiil jne).

Kuigi eelnev loetelu pole põhjalik, näitab see võimalike stilierinevuste ringi ühe konkreetse keele sees. Seega pole üllatav, et vaevalt me leiame sõnu, millel on sama kontseptuaalne ja stilistiline tähendus. Niisugused tähelepanekud sunnivad inimesi ütleva, et tõelisi sünonüüme⁵⁴ ei eksisteeri. Kui me mõtleme sünonüümi definitsioonile (vt allmärkust), siis on tõesti raske leida näidet, mis selle väite ümber lükkaks. Kuid on palju võimalusi, mis piiravad termini *sünonüüm* kontseptuaalse tähenduse ühest vastavust, nii et me võime kontseptuaalseid sünonüüme võrrelda vastavalt nende varieerumiste stilistilistele pooltoonidele:

hobu, ratsu (poetiline)
hobune (üldine)
kronu, setukas (släng)
nõõ-nõõ, kappadi-kappadi (lastekeeles)

elukoht, asupaik (väga formaalne, ametlik)
elamine, elupaik, asukoht (formaalne)
adoob, samaan, plonn; plonnhoone (poetiline) (ingl *adobe*)
kodu, varjupaik, kodumaa (üldine)

viskama
heitma
virutama

deminutiivne (väga formaalne)
pisike
tilluke

Staatuse stilidimensioonid on eriti olulised sünonüümsete väljendite eristamiseks. Mõned näited, kus staatus tuleb esile lausest tervikuna ning peegeldub nii süntaksis kui sõnavaras:

- 1) *Nad virutasid mendile kiviga ja tegid siis saagiga vehkat.*
- 2) *Nad põgenesid rahaga pärast seda, kui olid politseinikku kiviga tabanud.*

⁵⁴ Sünonüümid on samatähenduslikud sõnad, nt *kukk – kikas*.

Esimest lauset ütleb üks kriminaal teisele, rääkides, kuidas „asjad olid”, teise lause võis öelda vaneminspektor oma ametlikus raportis. Mõlemad laused kirjeldavad sama situatsiooni ja nende kontseptuaalse tähenduse ühine alus on *sündmus*, millest on raske nende kahe lause põhjal tõde teada saada, sest ühe tõde võib eitada teise oma.

Sotsiaalne tähendus võib olla osa lausungi *illokutiivsest jõust*⁵⁵. Üldistatult öeldes tuleneb lausungi illokutiivne jõud sellest, kas lause on esitatud käsuna, palvena, õigustusena, ähvardusena jne. Lausungi funktsiooni saab esitada vastavalt kaudses seoses tema kontseptuaalse tähendusega. Lausel *Mul pole nuga* on *väite* vorm ja tähendus, millele lisandub sotsiaalne reaalsus (nt kui öelda seda kelnerile restoranis). Sotsiaalses reaalsuses, nt restoranis võib sama lause võtta *palve* jõu, s.t väitel võib olla tegelikult palve tähendus (*Palun tooge mulle nuga*).

Siit edasi on ainult väike samm teema juurde, kuidas keel peegeldab kõneleja isiklike tundeid, sealhulgas tema kavatsusi kuulaja/kõnetatava suhtes, või tema kavatsusi millegi suhtes, millest ta räägib.

3.2.2.3. Afektiivne tähendus

Nii nagu sotsiaalne tähendus on ka afektiivne tähendus ainult kaudselt seotud kontseptuaalse tähendusega. Afektiivne tähendus on otseselt kõneleja hoiakute või tundmuste peegeldus kõnetatava suhtes või lausungi sihtala suhtes. Sellised tunded või hoiakud võivad sageli olla oma loomuselt negatiivsed või ebasiirad. Neid väljendatakse solvangu, ebasiira kiituse, hüperbooli e liialduse või sarkasmi kaudu.

Solvangut väljendatakse sageli viitamisega loomade nimedele koos negatiivsete tunnustega ja inimese kehaosade defektidele. Üsna tavaliselt kasutatakse sõnu nagu *sig* (*On alles sig!*), *koer* (*Igavene koer selline!*), *oinas* (*Täitsa oinas!*), *lamm* (*Loll nagu lamm*).

Ebasiirast kiitust väljendatakse tavaliselt metafoorsete lausungitega ja võidakse lisada omadusi, mis viitavad positiivsele tähendusele, nt *pärl*, *ingel* (*On alles ingel!*).

Kui kõneleja kasutab sarkastilist märkust, siis on tal kavatsus naeruvääristada adressaati. Kavatsus naeruvääristada on sageli kõneleja arvamuse peegeldus kas adressaadi esitusest (nt tema eelmisest lausungist) või staa-tusest. Sarkasmi eesmärk võib olla ka kaudne viis esitada negatiivne teade. Kui kellelegi öeldakse *Sa oled õel türann ja nurjatu lurjus ja ma vihkan sind!*,

⁵⁵ Filosoof J. L. Austinit ei rahuldanud traditsioonilised seletused ja keelefilosoofia kriteeriumid referentsiaalsest tähendusest ja tõeväärtuslikest lausetest. Algse küsimuse juurest *Mida lause tähendab?* liikus Austin edasi küsimuse juurde *Missuguse akti me peame sooritama lauset lausudes?* Ta nimetas seda lausungi *illokutiivseks jõuks*, eristades seda *lokutiivsest* jõust (väga üldiselt öeldes referentsiaalne või kognitiivne tähendus, millega filosoofid seni olid opereerinud) ja *perlokutiivsest* efektist (missugused funktsioonid või intentsioonid moodustavad lause). Lausungi illokutiivset mõtet (tähendust, eesmärki) väljendatakse terminites, mida Austin nimetas õnne või õnnelikkuse tingimusteks (ee 'õnnestumistingimused'), mitte tõeste ja valed lausete abil.

tuleb aru saada, kas väljendatud on ikka kõneleja tundeid adressaadi vastu või on tegemist ainult keeleväljendiga. On vähe otseteid, kuidas uurida meie suhtumist (on proovitud nt panna lausungid viisakusskaalale). *Faking krldi tõpralik romaan* tähistab osa 2010. aastal ajalehes ilmunud pealkirjast, milles arvustatakse noorte popkultuuri kuuluvat romaaniõlget, markeerides õhtlasi keelekasutust romaanis.

Et saada inimesed vait jääma, võib õelda õhtmoodi:

1) *Mul on väga kahju teid katkestada, aga ma tahaksin teada, kas te oleksite nii lahke ja räägikssite veidi vaiksema häälega.*

Võib õelda ka teistmoodi:

2) *Pidage lõuad!*

Sellised faktorid nagu *intonatsioon* ja *hääletämber* – viidatakse tavaliselt hääletoonile – on samuti väga olulised. Viisakuse võib õmber pöörata tooniga – saamegi sarkasmi (*Kui sa tingimata tantsida tahad, tee seda kusagil mujal*). Kuigi adressaat on tegelikult komistanud teie koti otsa pörandal.) Lause võib pöörata mänguliseks märkuseks osapoolte vahel, kui me madaldame nõudmist tooni abil.

Afektiiivne tähendus on paljuski parasiitkategoria. Et väljendada emotsioone, toetume tähenduste teistele liikidele – kontseptuaalsele, konnotatiivsele või reflektiivsele. Emotsionaalsed väljendid võivad muutuda läbi hääletooni erinevuste – stiil hääle kaudu. Kui me valime ebaviisaka tooni, et väljendada ebameeldivust, või mõnusa tooni, et väljendada sõbralikkust, ei tekita me vastupidist tähendust ega väljenda sarkasmi. Teisalt jällegi on keeleelemente (peamiselt hüüatused, nagu *Ahaa!*, *Jehuu!*), mille peamiseks ülesandeks ongi emotsioonide väljendamine. Kui me neid kasutame, siis me edastame tundmusi ja suhtumisi ilma mingit liiki semantiliste funktsioonide vahendusest.

3.2.2.4. Reflektiivne tähendus

Reflektiivne tähendus õõlmab vastastikuseid seoseid keele leksikaalsel tasandil. Reflektiivseks nimetatakse tähendust, mille puhul sõna üks tähendus kujundab osa meie vastusest teisele tähendusele. Leech toob näite jumalateenistusest. Kirikus võib kuulda sõnonõümseid väljendeid *Lohutaja* ja *Püha Vaim*, mõlemad viitavad kolmainsuse kolmandale isikule. Kuulaja reaktsioonid neile terminitele on mõjutatud sõnade *lohutuse* ja *vaim iga-päevastest* mittereligioossetest tähendustest. *Lohutaja* kõlab soojalt ja *lohutavalt* (kuigi religioossetes kontekstis tähendab see 'tugevdajat' või 'toetajat'), ning *Püha Vaim* kõlab aukartustäratavalt või hirmutavalt.

Sõna üks tähendus näib ära kulutavat teise tähenduse, kui tal on domineeriv sugestiivne mõju kas sagedase igapäevase kasutuse (*Püha Vaim*, eesti keeles samas kontekstis pigem *issand*) või temaga seotud assotsiatsioonide tugevnemise tõttu.

Näiteid, kus sõnadega peegeldatud tähendus sunnib peale emotsioone tekitava tähenduse, on kõige parem illustreerida tabu⁵⁶sõnadega. Kuna nende populaarsust on seostatud seksiga, on raske kasutada selliseid sõnu nagu *vahekord*, *väljapurse*, *jäigastumine*, *süütus* ilma seksuaalseid assotsiatsioone esile manamata. Sellist tabusõnade saastatust on seletatud sõna *mittetabu* tähenduse väljasuremisega minevikus: Bloomfield⁵⁷ selgitas sõna *cock* ('kukk', 'isane lind', 'kikki ajama') 'talus või farmis elava kodulinnu' tähenduse asendamist sõnaga *rooster* ('kohikukk') just seetõttu, et *cock*-sõna kasutamisel ilmnisid tabutähendused. Sõna *vahekord* (ingl *intercourse*) on tabamas sama saatus.

3.2.2.5. Kollokatiivne tähendus

Kollokatsioon⁵⁸ on katustermin erinevate tähenduse kooseksisteerimise juhtumite jaoks. Ta viitab tähendusele, mille mingi lekseem võib saada teiste lekseemide tähenduste hulgas, kui ta esineb nendega sarnastes keskkondades, kattes kõik lausungid, mis kodeeritakse ja dekodeeritakse väljendite ühtses tervikus. Väljendite ühtne tervik laieneb leksikaalsete seoste juurest erinevat liiki keeleliste lausungite juurde. Leksikaalne kollokatsioon võib olla universaalne või keelepetsiifiline. Universaalsed leksikaalsed kollokatsioonid viitavad üldise tunnuse kindlale tähendusele antud referendi puhul. Sellise kollokatsioonitasandi näiteks tuuakse kindlad noomeni-adjektiivi seosed. Nt kui me kasutame sõna *hea*, sõltub headuse tähendus arutluse subjektist või objektist.

hea laps

hea töö

hea maa

hea elu

Headus on iga referendi jaoks erisuguse tähendusega. *Hea laps* on üsna ühtmoodi mõistetav laiemalt. *Hea töö* võib tähendada kellelegi head palka

⁵⁶ Tabu (polüneesia k), puutumatuskäsk, tegevus- v sõnakeeld; loodusrahvastel olend, ese, paik v toiming, mida tuli vältida, et säilitada rituaalset puhtust; mingi sõna, küsimuse, teema vm vältimine; kõlbliselt keelatu (VL 2000: 967–968).

⁵⁷ Bloomfield, Leonard (1887–1949), Ameerika keeleteadlane, deskriptiivse lingvistika rajajaid. Uuris mitmeid, sh indiaani keeli. Bloomfieldi üldkeeleteaduslikke vaateid olid mõjutanud biheviorism ja loogiline positivism.

⁵⁸ Kollokatsioon (ld *collocatio*) – järjekord, järjestus, suhteline paigutus; keeleteaduses: 'leksikaalne seostumus, kollokatsioon'.

ja muljetavaldavaid soodustusi. *Hea maa* võib tähendada sobivat pinnast ja vee olemasolu. *Hea elu* võib olla väärtustatud nii materiaalse kui vaimse rikkusena. Täheenduse defineerime neil juhtudel keelekasutuse kaudu.

Kollokatsioon leksikaalsel tasandil laiendab kasutust, kuna kõneleja valib referendi jaoks välja ühe lekseemi ja teiste jaoks teistsugused lekseemid, kuigi tähendus on põhiliselt sama. On keeli, kus sõna *abielluma* on võimalik kasutada aktiivses vormis vaid mehega seoses (*mees abiellus*), aga mitte naise puhul (*naisega abielluti*). Eesti keeles öeldakse *naist võtma* ja *mehele minema*, mis mõlemad tähendavad eelkõige 'abielluma' ja on kollokatsioonid. Aafrika kultuurides on keeles väljenduva aktiivi ja passiivi vormide kasutus mõnikord seotud just vastavalt mehe või naise rolliga. Kusjuures meest tajutakse aktiivseks ja naist passiivseks, mis väljendub keeles. Samasugune keelekasutus peegeldab grammatilisi sookategooriaid paljudes keeltes. Sellisena on keel kultuuriliste vahendite esiletoomise võimas relv. Eesti keeles ei ole grammatilisi sookategooriaid (selle kohta vt ka Tenjes 2008).

Kollokatsioonide näiteks tuuakse ka idiomaatilisi⁵⁹ väljendeid ja vanasõnu ning mõistatusi eri keeltes. Neil juhtudel esineb tähendus kahel tasandil: otsese tähenduse ja peidetud tähenduse tasandil. Nt *veerevale kivile ei kasva sammal* esineb kahes tähenduses, õigupoolest kivi ja sammal pole tavaliselt üldse fookuses, varjatud tähendus puudutab inimest.

Ilus ja *kaunis* jagavad mõlemad ühist 'hea-väljanägemise' alustähendust ning esinevad koos paljude nimisõnadega e *kollokeeruvad*, on leksikaalselt seotud. Inglise keel seob *pretty* sõnadega *tüdruk*, *naine*, *lill*, *aed*, *värv*, *küla* jne ning *handsom* sõnadega *poiss*, *mees*, *auto*, *liiklusvahend*, *vihmamantel*, *lennuk*, *kirjutusmasin* jne, kusjuures *mees* ei ole seotud lekseemiga *pretty*. Eesti keel sellist vahet ei tee ja me saame öelda *ilus auto*, *ilus mees*, *ilus naine*, *ilus tüdruk*. Samas võime eesti keeles öelda *kõva pea*, *kõva mees*, *lahtine pea*, aga mitte **lahtine mees*⁶⁰.

Eesti keeles saame verbiga *murdma* siduda terve rea kollokatsioone, kuid samas on ka piirangud: *pead murdma*, *piike murdma*, *südan murdma*, *leiba murdma*, aga ei kasutata **marju murdma*, vaid *marju noppima*, mitte **õunu murdma*, vaid *õunu korjama*.

Kõiki keeles esinevaid potentsiaalseid erinevusi ei saa selgitada kollokatiivse tähendusega: mõned võivad olla stilistilised, teised jällegi kontseptuaalsed erinevused. Mõned kombinatsioonid on kokkusobimatud erinevate stiilide tõttu, nt *ta mägitas kappadi-kappadi* (lastekeeles 'sõitis hobusega mäe otsa'), *ahv sõi banaani*, aga **ahv sõi vaikust* eeldab mingit väga spetsiifilist poetilist konteksti. Kontseptuaalse semantika tasandil on nad kokkusobimatud (valikulised piirangud). Kollokatiivne tähendus viitab

⁵⁹ Idioom: 1) liik fraseologisme, tähenduslikult täiesti kokkusulanud liikmetega püsiühend, mille kogutähendus ei tulene teda moodustavate sõnade tähenduste summast, nt 'leiba luusse laskma'; 2) mingile keelele iseloomulik sõna(vorm), erijoon, püsiühend, mil puudub täpne vaste teistes keeltes, nt 'kindaid kätte panema'.

⁶⁰ * Keeles sobimatu vorm.

kokkuleppelisele suhtluslikule vahendile (millise valiku me keelekasutuses teeme) ning mida õpitakse mingi keele sees. See on ka tähenduste mõistmise ja kasutamise üldine printsiip: mida kasutatakse, seda õpitakse loovalt läbi keele.

3.2.3. Teemaatiline tähendus

Kõneleja või kirjutaja organiseerib teate suhtluses järjekorra, fookuse ja rõhutamise kaudu. Teate organiseerimise viisidega on seotud teemaatiline tähendus. Teates võib mõnesid sõnu rõhutada (suulises kõnes hääletooniga) või tõsta ümber sõnade järjekorda lauses. Mitmed näited selle tähendusliigi puhul tulevad paremini esile inglise keeles, sest teemaatilist tähendust on uuritud aktiivlausete ja passiivlausete tähenduserinevuste kaudu. Ka neil juhtudel on kontseptuaalne tähendus olnud põhijoontes sama.

- 1) *Kersti Mets võitis esimese auhinna.*
- 2) *Esimene auhind võideti Kersti Metsa poolt.*

Eesti keeles ei ole teine lause soovitatav. Inglise keeles on neil lausetel erinevad kommunikatiivsed väärtused: aktiivlause vastab küsimusele *Mille Kersti Mets võitis?*, aga passiivlause vastab küsimusele *Kellele anti esimene auhind? / Kes võitis esimese auhinna?*

Teemaatiline tähendus on peamiselt valiku küsimus kahe alternatiivse grammatilise konstruktsiooni vahel, nt

*Üks mees ootab eesruumis.
Siin on üks mees, kes ootab eesruumis.*

*Nad peatusid koridori lõpus.
Koridori lõpus nad peatusid.*

*Mulle meeldib Taani juust kõige rohkem.
Taani juust meeldib mulle kõige rohkem.*

Olulised on neis näidetes sõnade järjekord ja rõhutamine.

Kontrasti saab edasi anda ka leksikaalsete vahenditega, näiteks asendades verbid *kuulub* ja *omab*, kuid seda kontrasti ei too esile eesti keel.

*Mu vend omab suurimat mänguasjade kauplust Helsingis.
Suurim mänguasjade kauplus Helsingis kuulub minu vennale.*

Teises näites on pigem rõhk ja intonatsioon need vahendid, mis annavad edasi olulise osa infost, mitte grammatiline konstruktsioon.

Lauses *Ants kasutab elektrilist pardlit* on sõna *elektriline* kontrastiivse rõhuga. Kontrasteerimise mõju on tähelepanu suunamine sõnale, mis sisaldab *uut infot*, vastandatuna mingile taustteadmisele, mida juba eeldatavalt teati (nt et *Ants kasutab pardlit*). Selliseid rõhutusi võib saavutada mitmesuguste süntaktiliste konstruktsioonidega. Nt:

See pardlitüüp, mida Ants kasutab, on elektriline.

Mõlemal lausel on sama tähendus, kuid ometi on meil vaja *teadmisi*, et aru saada nende kommunikatiivsete väärtuste mõnesugusest erinevusest. Kumbki lause pole üksikuna võrdselt sobiv samas kontekstis.

3.2.4. Kokkuvõtvalt tähenduse liikidest

Erinevad tähenduse liigid pole kaugeltki ainsad võimalused kirjeldada tähenduse esiletulemise võimalusi keeles ja keeueurijate seisukohti tähenduse kategoriseerimisel. Kus iganes on kontseptuaalne tähendus keele üldise süsteemi substantsiaalne e aluseks olev osa, seal on assotsiatiivne tähendus vähem stabiilne ja varieerub koos inimese kogemustega. Kategoriaid võib lisada olulise info esiletulemise kaudu, näiteks kõneleja sugu, vanus, kuuluvus jm. Tähenduse kui kasutuse teine tähendus võiks olla väljendi kommunikatiivne väärtus. Tähenduse seitse liiki Geoffrey Leechi järgi on esitatud kokkuvõtva tabelina (vt tabel 1, Leech 1981: 23)

TABEL 1. Tähenduse seitse liiki

1. Kontseptuaalne tähendus e tähendus (ingl sense)	Loogiline, kognitiivne või denotatiivne sisu.	
Assotsiatiivne tähendus	2. Konnotatiivne tähendus	Antakse edasi selle kaudu, millele keel viitab.
	3. Sotsiaalne tähendus	Antakse edasi keelekasutuse sotsiaalse olukorra kaudu.
	4. Afektiivne tähendus	Antakse edasi kõneleja/kirjutaja tunnete ja seisukohtade kaudu.
	5. Reflektiivne tähendus	Antakse edasi sama väljendi teise tähenduse assotsiatsiooni kaudu.
	6. Kollokatiivne tähendus	Antakse edasi assotsiatsiooni kaudu sõnadega, millel on kalduvus esile tulla teise sõna keskkonnas.
7. Teemaatiline tähendus	Antakse edasi viisil, milles tähendus organiseeritakse järjestuse ja rõhutamiste terminites.	

4. Semantika meetodite teoreetilised alused

4.1. Sõna

Sõna on keele traditsiooniline põhiüksus. Lingvistikas tähistab sõna keelesüsteemi üksust. Ta kuulub korraga kahele erinevale keelesüsteemi tasandile: leksikaalsele ja grammatikatasandile. Näiteks sõna *autod* leksikaalne tähendus on 'mootorsõiduk veoste või inimeste transportimiseks maanteel või tänavail', grammatiline tähendus on aga see, et tegemist on rohkem kui ühe autoga (mitmus). Kui laps alustab üksikute sõnade õppimist (nt sõnad *ema* või *pall*), õpib ta tundma järjest rohkem fakte ja koos nendega ka sõnu. Faktide pikk *nimekiri*, *loetelu* on kodeeritud sõnadesse. Iga keele *sõnade täielikku loetelu* nimetatakse selle keele *leksikoniks*.

Sõnad ja nende tähendused varieeruvad ajast aega ja ühest kohast teise. Ameerika inglise keeles on nt sõna *bonnet* müts, mida seotakse titadele pähe ja mis käib paeltega kurgu alt kinni; briti inglise keeles kasutatakse seda sõna auto esiosa kapotikaane tähenduses. Eesti keeles tähendab sõna *sant* 'halba', 'paha', 'laiduväärset', 'ebameeldivat', 'vigast inimest', 'kerjust' jms. Eesti keelde tuli sõna *sant* seoses keskaegsete kerjasmunkadega, keda selle aja Euroopas peeti vagadeks ja *pühadeks* (ingl, pr *saint*) inimesteks, kes olid abivalmis, lahked ja isetud. Siin on toimunud sõna tähenduse nihe. Mõiste tähendus võib muutuda ka järgmiselt: inglise sõna *deer* tähendas kunagi üldmõistet 'loom', kuid praegu on tal väga konkreetne tähendus 'hirm'. Sõnade ajalooline muutumine ei puuduta enamasti tavakõnelejat ega laiemalt enamikku emakeelekõnelejaid, kuid keeleteadlaste jaoks on see üks tegevusrohke uurimisvaldkond.

Strukturalistide (vt 4.2. Strukturalism) ideedest on tulnud kõige viljakamaid lahendusi *sõnavara* semantiliseks analüüsimiseks. Strukturalistliku käsitluse kohaselt on keel üksustevaheliste süsteemsete seoste võrgustik. Näiteks fonoloogias on seosed kas häälikute või foneemide vahel. Mis on semantiline üksus? Kõige üldisemalt kasutatakse terminit *sõna* semantilise üksuse tähenduses. Tavaliselt räägitakse *sõna tähendusest*. See termin ei ole aga väga täpne semantika kui lingvistilise distsipliini kirjeldamiseks. Selleks on kolm põhjust.

1. Termin *sõna* tekitab tähenduse uurimisel segadust. Näiteks selliseid vorme nagu *käima*, *käib*, *käimine*, *käis* võib nimetada *erinevateks sõnadeks*, aga tähenduse seisukohast on nad sama *aluseks oleva üksuse käima* eri variandid. Kui variantide kohta öeldakse *sõnad*, kuidas siis peaks nimetama aluseks olevat üksust? Tähenduse selgitusele ei aita kaasa, kui öelda, et *need neli vormi on sama sõna eri vormid*. Segadust tekitavana kõlab see pigem keeleteaduses, aga mitte igapäevases keelekasutuses.

2. Termin *sõna* on kasutu ka idiomaatiliste tähendusüksuste uurimisel. Näiteks *leiba luusse laskma* on üks selline tähendusüksus, mis koosneb kolmest sõnast (vt ka 3.2.2.4. Kollokatiivne tähendus).
3. Terminit *sõna* kasutatakse ka muude keeletasandite – grammatika, morfoloogia või süntaksi uurimisel. Ka sel põhjusel võiks semantikas selguse huvides eristada sõna kui termini kasutust.

Nii eelistabki enamuse lingviste rääkida semantilise analüüsi puhul põhiüksusest mõne muu terminiga, ning nendeks on võrdse edukusega paralleelselt kasutusel olevad kaks terminit: *lekseem* ja *leksikaalne üksus*. Lekseemil *jalutama* on mitu vormivarianti: *jaluta*, *jalutab* jne. Lekseemid esinevad sõnaraamatutes põhisõnadena. *Leksikaalne tähendus* on sõna tähendus, mis on ühine kõigile selle sõna vormidele (tüvetähendus), mis säilib tema kõigis muutevormides, näiteks *elab*, *elati*, *elatakse*, *elanud* on sõna *elamine* leksikaalne tähendus. Leksikaalse tähendusega on kõik iseseisvad sõnad ja tuletusliited. Abisõnadel⁶¹ ei ole leksikaalset tähendust.

Semantika põhiteese on, et enamiku sõnade tähendused pole terviklikud üksused, vaid on analüüsitavad teatud komponentideks ja komponentidena. Lausete moodustamine ja mõistmine ning lause mõistmisel saadud info edasine töötlemine seisneb suurel määral just opereerimises nende elementaarsete komponentidega (Õim 1974: 50). Lausete moodustamine ja mõistmine ning lause mõistmisel saadud info edasine töötlemine on mõtlemine avaras tähenduses.

Inimesel on kalduvus organiseerida meeldejäetav info struktuuridesse, mis tuginevad *ruumilistele* vahekordadele. *Kujutluspildid* on niisuguste struktuuride otseseks näiteks. Ka abstraktsema sisulise informatsiooni säilitamisel kasutatakse sageli mingit ruumilisemat esitusviisi. Sellele võib kinnitust leida juba keelest endast, nimelt rohketest *metafooridest*, samuti väljenditest, mis kunagi võib olla olid metafoorid, kuid nüüd on ammu lakanud seda olemast. Näiteks metafoorid, kus mingi ruumiline seos on üle kantud hoopis muule alale: me räägime *kõrgemast* seltskonnast ja *allilmast*, eksamil *kukutakse läbi*, mingi probleem mõeldakse *läbi* ja andmed töödeldakse *läbi*, on olemas *ülemused* ja *alamad*, mõni töö on *allpool* arvestust, on *kaugemaid* ja *lähemaid* sugulasi jne (metafoorsusest põhjalikumalt 5.4.5. Metafooriline laiendus ja 6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess).

Kuidas keele lekseemid on organiseeritud? Kui kujutada neid mingi väga pika nimekirjana, nagu on sõnaraamatus, siis on kujutus vale. Tähestikulises järjestuses pole mingit semantilist reaalsust, vastupidi, tähestikuline järjekorvus lõhub viimasegi semantilise struktuuri ja viib eemale lekseemid, mis võiksid kokku kuuluda, näiteks *tädi* ja *onu*, *suur* ja *väike*. See eeldab,

⁶¹ Abisõna, partikkel, sõnaliikide rühm, kuhu kuuluvad modaalsõnad, kaassõnad ja sidesõnad. Abisõnad väljendavad lausesiseseid või lausetevahelisi grammatilisi seoseid, nad ei ole iseseisvad lauseliikmed ega muutu. Vahel on abisõnadeks nimetatud kõiki muutumatuid sõnu, seega ka määr- ja hüüdsõnu.

et tuleks välja mõelda alternatiivne mõistestik, kontseptsioon lekseemide organiseerimiseks, mis põhineb meie intuitsioonil ja teadmistel.

4.2. Strukturalism

Strukturalism⁶² keeleteaduses hakkas kujunema 1930. aastatel, 1940. aastatel võitles ta võrdlev-ajaloolise keeleteadusega oma õiguste eest püsida ja 1950. aastateks oli ta saavutanud esimese positsiooni keeleuurimise meetodites. Strukturalismi saavutused on järgmised.

1. Idee keelest kui struktuurist. Keel on ühtne süsteem, struktuur. Fono- loogia uurimise saavutused (vt ka 3.2.1. Kontseptuaalne tähendus) andsid selleks hea aluse. Oluline avastus siinjuures oligi see, et keele sünkroonilises (vt ka 2.1. Vana-India. Keeleteaduse sünnikoht) uurimises sai fikseerida süsteemi. Võrdlev-ajalooline lähenemine keeleteaduses oli diakrooniline⁶³, uuriti keelenähtusi, mis olid keelde tulnud eri aegadel.
2. Ameerika strukturaallingvistika koolkond deskriptiivne lingvistika⁶⁴ oli 1950. aastateks kõige suuremate saavutustega koolkond. Neil oli häid tulemusi fonoloogias, mida nimetati fonemaatikaks, morfoloogias, mida nimetati morfemaatikaks, ja neil oli ka korralik süntaktiliste struktuuride kirjeldamise viis – *vahetute moodustajate meetod, fraasi- struktuurigrammatika*. Ameerika strukturalismi tuntumad teosed on Leonard Bloomfieldi *Language (Keel)* 1933 ja Zellig Harrise *Methods in Structural Linguistics (Meetodid strukturaallingvistikas)* 1951.

4.3. Generatiivne grammatika

Generatiivse grammatika lähteideed, mis käsitlevad *keele kirjeldust*, vormisid 1950.–60. aastate kogu teoreetilise keeleteaduse põhisuuna. Nad mõjutasid ka teisi lingvistika ümber olevaid teadusharusid, nagu poeetika, kirjandusteooria, psühholoogia jm. 20. sajandi lõpuks sai generatiivse grammatika kõrgpunkt mööda. Generatiivne grammatika oli esimene keelekäsitlemise kontseptsioon, kus töötati välja formaalne süsteem rakendamiseks keeleuurimisel. Generatiivse grammatika kui ühe lingvistilise mõtlemisviisi sünd on üheselt seotud Noam Chomsky nimega.

⁶² Strukturalism (pr < ld *structūra* 'ehitus') – humanitaarteaduste metodoloogia suund, mis lähtub eelkõige uurimisobjekti struktuurist; strukturaalne meetod kujunes 1920.–30. aastatel keeleteaduses, hiljem leidis rakendust antropoloogias jm valdkondades (VL 2000: 938).

⁶³ Diakrooniline (< *dia-* + kr *chronos* 'aeg') – ajalooline, ajaloolisele järjestikkusele toetuv; *diakrooniline keeleuurimine* – keele ajaloolise arenemise uurimine, harilikult võrdlevajaloolise meetodi alusel.

⁶⁴ Deskriptiivne lingvistika, strukturaallingvistika Ameerika haru; asetab pearõhu keelte sünkroonilise kirjeldamise metoodikale (VL 2000: 180).

N. Chomsky doktoridissertatsiooni pealkiri oli *Lingvistilise teooria loogilised alused* (1956). Väitekirja lühivariant ilmus 1957 pealkirja all *Syntactic Structures (Süntaktilised struktuurid)*, millega algas generatiivse grammatika ajajärk keeleteaduses. Teised N. Chomsky olulised tööd siinses kontekstis on *Aspects of the Theory of Syntax (Süntaksiteooria aspektid)* 1965 ja *Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation (Süvastruktuur, pindstruktuur ja semantiline interpretatsioon)* 1971.

Süntaktilistes struktuurides sõnastas N. Chomsky generatiivse grammatika lähteideed ja ühe konkreetse analüüsivahendite süsteemi. 1965. aastal ilmunud *Süntaksiteooria aspektides* on ta oma 1957. aastal esitatud ideid ümber formuleerinud – eelkõige sisse toonud *semantikakomponendi* ja selle edasise käsitluse.

Chomsky järgi on keeleteaduse ülesandeks kirjeldada mitte keelt kui objektiivset abstraktset süsteemi, omaette objekti, vaid kirjeldada keelepädevust, keelevõimet. Keelepädevus on inimese *võime* või oskus moodustada ja ära tunda lõputut hulka grammatiliselt korrektseid ja sealhulgas *uusi* lauseid mingis keeles. Inimesel ei ole mälus kindlat hulka valmis lauseid. Et kirjeldada mingi keele lõpmatu hulka lauseid, on vaja *lõplikku* hulka reegleid. Neid kombineerides saab moodustada üha uusi lauseid.

Keeleteaduse ülesanne on kirjeldada keelepädevust ja ühtlasi anda reeglite süsteem, mille järgi on võimalik moodustada kõiki võimalikke lauseid keeles, kuid mis ei võimalda moodustada keeles ühtki ebakorrektselt lauset (viimane osa tuli N. Chomsky teooriasse semantikakomponendi arvessevõtmisega).

Reeglite süsteem, mille järgi moodustatakse lauseid, on korrastatud nii, et reegleid on võimalik rakendada kindlas järjekorras. Seda nimetab N. Chomsky *genereerimiseks*. Mingi keele generatiivne grammatika ongi kindel hulk kindlas vormis reegleid, mis *genereerivad* kõik selle keele laused ja sealjuures varustavad iga lause *struktuuri kirjeldusega*. Lausete süntaktilise struktuuri esitamiseks kasutab generatiivne grammatika vahetute moodustajate meetodit ja struktuuri kirjelduseks *fraasstruktuurireegleid* (ingl *PS-rules*).

Generatiivne grammatika sai alguse 1950. aastate keskel. Selleks ajaks oli *strukturaallingvistika* ülemaailmselt olulises positsioonis ning selgelt valitsev keeleteaduslik teoreetiline paradigma⁶⁵, mis oli teiste suundade aluseks. Ameerika deskriptiivsed lingvistid olid *strukuralistidest* ainsad, kes töötasid välja oma süntaksikontseptsiooni ja mõistestiku. Vaevalt on ükski keeleteooria olnud *tähenduse* uurimise suhtes eitavamal seisukohal kui deskriptiivne lingvistika. Uuritava keele grammatika tuli välja selgitada formaalselt. Grammatika koosnes keeles leiduvatest üksustest ja nende

⁶⁵ Paradigma (< kr *paradeigma* 'näidis, näide') – 1) sõna muutevormistik süsteemina; 2) teadusloos: püsiv ja üldtunnustatud mõistete, seaduste ja meetodite süsteem, millel rajaneb teadusliku uurimise ja teadusalade õpetamise tava (VL 2000: 730).

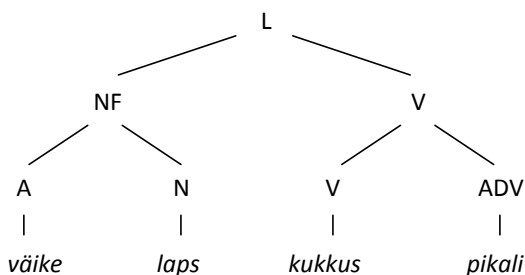
seostest. Põhiliseks kriteeriumiks, mille põhjal üksusi klassifitseeriti, oli üksuste esinemine koos teiste kindlate üksustega e üksuste esinemine kindlas ümbruses. Idee pärines, nagu öeldud, fonoloogiatasandilt. Deskriptiivse lingvistika püüd keelilise kirjelduse formaalsuse ja ranguse poole oli oluline kaasaegse keeleteaduse kujunemisel. See püüd sünnitas uue *lingvistilise mõtlemisstiili*, mille peamised märksõnad olid *formalism* ja *struktuur* ning ei mingit semantikat! *Kuid tagantjärele, 21. sajandi alguses võime öelda, et ilma sellise suunata oleksid jäänud loomata ka hilisemad semantikateooriad.*

Deskriptiivne lingvistika andis lausete süntaktilise struktuuri kirjeldamise meetodi, mille võttis üle generatiivne grammatika. Meetod põhineb nn *lausete moodustajate struktuuri kirjeldamisel*. Näiteks lause *Väike laps kukkus pikali* jaguneb kaheks põhiliseks osaks e moodustajateks: 1) *väike laps* ja 2) *kukkus pikali*. Need on antud lause *vahetud moodustajad*. Kumbki neist jaguneb omakorda kaheks vahetuks moodustajaks: a) *väike* ja b) *laps* ning c) *kukkus* ja d) *pikali*. Analüüs toimubki järjekordse moodustaja jagamisega vahetuteks moodustajateks. Seepärast nimetatakse sellist lausete kirjeldamise struktuuri *vahetute moodustajate meetodiks* (ingl *immediate constituents* 'vahetud moodustajad'). Traditsioonilisest lauseanalüüsist erineb vahetute moodustajate meetod kahe aspekti poolest.

1. Mingi konstruktsiooni jagamine vahetuteks moodustajateks toimub *kindlate vormiliste kriteeriumide* alusel, aga traditsioonilises analüüsis liigendatakse lauset *sisuliste terminite* alusel (nt subjekt, predikaat⁶⁶, täiend).
2. Erineb analüüsitud lause *struktuuri esitamise viis*. Selline analüüs pole lihtsalt üksiksõnade ahel, vaid tal on *hierarhiline* ehitus. Kõige tavalisem hierarhilisuse esitusviis on *hargmik e puu*.

Deskriptiivse lingvistika järgi võib lauset kirjeldada *fraaside kooseksisteerimise alusel*. Fraasidele antakse vastavalt nimed ning võime öelda, et üks moodustaja käitub näiteks nagu *nimisõnafraas* ning teine nagu *verbifraas* ning kolmas vastab *lausele*. Sellise informatsiooni saab esitada sümbolitena (vt joonis 8).

⁶⁶ Predikaat e öeldis, lausetuum, lause pealiige (vt 2.2.4. Predikaatloogika algus). Pöördeline või täieline verbifraas lauses, mis väljendab tegevust (Ema küpsetab saia.), protsessi (*On juhtunud* imelikke asju.) või seisundit (Väljas külmetab. Väljas on külm.) Öeldis ühildub alusega arvus ja isikus (*Mina lähen, poisid lähevad.*) Öeldise vorm väljendab grammatilist aega, kõneviisi, tegumoodi, jaatavat või eitavat kõnet.



JOONIS 8. Lause kirjeldus vahetute moodustajate meetodi alusel.

Tähistused joonisel 8:

L – lause

NF – noomenifraas

VF – verbifraas

A – adjektiiv

N – noomen

V – verb

ADV – adverb

4.4. Kognitiivse semantika alused

4.4.1. Kognitiivne käsitlus lingvistikas

Kui otsida kognitiivse lingvistika lähtekohti või aluseid, tuleb ikka küsida, milline on mingi keele võime, parafraaseerimata siinjuures N. Chomsky terminit *keelevõime* (ingl *competence*). Inimese keelevõime ja selle lähtealuste uuringud on jätkuvalt olulised suunad keeleteaduses. Massachusettsi tehnoloogiainstituudi (MIT) paradigma keeleteaduses sai teatavasti alguse N. Chomsky väitekirja lühivariandi ilmumisega 1957 (*Süntaktilised struktuurid*) ning N. Chomsky ülevaatega (1959) biheiviorismi⁶⁷ esindaja psühholoog Skinneri tööst *Verbaalne käitumine* (1957). Nende trükistega algas generatiivse grammatika ajajärk keeleteaduses (vt 4.3. Generatiivne grammatika.).

Kogu n-ö Chomsky perioodi jooksul keeleteaduses ei kasutatud terminit *kognitiivne*, s.t Chomsky ise ei kasutanud. Õigluse huvides tuleb öelda, et kuna Chomsky keelekäsitluse teoreetiline mõistestik oli seotud psühholingvistikaga, siis võib sedagi käsitlust seostada kognitiivsusega. N. Chomsky

⁶⁷ Biheiviorism (< ingl *behaviour* 'käitumine'), 20. saj Ameerika psühholoogia positivistlik suund. Taandab psüühika keerukad vormid lihtsate reaktsioonide kogumile, peab käitumise põhiüksuseks stiimuli ja reaktsiooni vahetut seost. (ENE 1985: 539)

on oma seisukohtade selgitamisel olnud järjekindel. Ta on kirjeldanud *kognitiivse revolutsioonina* just generatiivse grammatika esiletõusu 1950ndatel ehk paradigma muutust ning selle suuna kinnituseks toonud leide neuroloogiast, pidades silmas keele n-ö geneetilist alust, keelevõimet kui inimliigi kaasasündinud/sünnipärast võimet nagu kahel jalal kõndiminegi, mida inimlaps teatud vanuses ilma sunnita harjutama hakkab. Samast juurest pärineb ka tema universaalse grammatika⁶⁸ idee, mida ta hiljem kirglikult arendas, aga ikka formaalses võtmes. Vastavalt N. Chomsky seisukohtadele uuriti, kuidas keel asetub *grammatikas*, s.t grammatika on süntaks ning süntaks e lausete moodustamise võime on keelevõime tuum. Just siin toimubki kognitiivse lingvistika lahkumine N. Chomsky paradigmast.

Kognitiivse lingvistika mõiste esitamine proovis olla vastuhakk N. Chomsky suuna domineerivale mõjule keeleteaduses. Lingvistid hakkasid kasutama mõistet *kognitiivne* 1980. aastate lõpust. Vastavalt Bert Peetersile (Peeters 1999) oli mõiste *kognitiivne lingvistika* esmaesitaja Sydney Lamb (Lamb 1971), kes asendas oma väljapakutud termini mõistega *neurokognitiivne lingvistika* just seetõttu, et 1980. aastate lõpus hakkas grupp lingviste eesotsas G. Lakoffi ja R. Langackeriga kasutama seda terminit märksa laiemalt ning tuli vältida edasisi eksitusi ja arusaamatusi. Praeguseks on kirjeldavast mõistest saanud ideoloogiline termin, pigem isegi paradigma. Ta on saanud ühe kindla grupi inimeste (eelkõige G. Lakoff ja R. Langacker) tegevusele viitavast määratlusest selleks ka teiste jaoks. Ja mitte ainult – teoreetilise vooluna on tal juba mitmeid eri suundi (eesti keeles vt ka Õim 1996: 739–741).

Keele kognitiivne käsitlus peab oluliseks 1) kontseptualiseerimise mõistet, s.t tähendus tuleb keelde mõistestamise kaudu; 2) seisukohta, et keel on seotud mentaalsete representatsioonidega. Kognitiivse lingvistika põhili-semaks tunnuslauseks võiks olla *Keel kujustub minu mõistuses* (ingl *mind*). Varasem keelekäsitlus vaatles keelt fonoloogia, morfoloogia, süntaksi, seega grammatika kaudu ning keelt sai uurida keeletasandite põhjal. Kognitiivsusega seoses võiks küsimuse püstitada järgmiselt: *Millised struktuurid meie mõistuses on keelega seotud? Kuidas on tähendus seotud kognitiivse struktuuriga?* Eeldatakse, et niisugune struktuur on olemas. See eeldus seob kognitiivset käsitlust siiski Chomsky seisukohtadega, ehkki kirjeldusviis ja ka -objekt on (tegelikult) erinevad.

1996. aastaks oli kognitiivse lingvistika liikumisse arvatud järgmised teemad (Goldberg 1996).

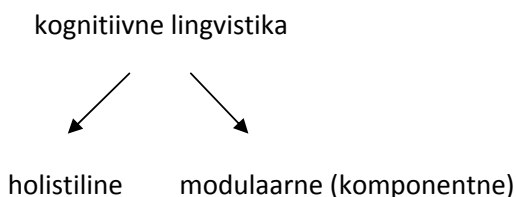
1. Semantika baseerub kõnelejapoolsel situatsiooni konstrueerimistel (tõlgendamistel, osadest terviku moodustamistel, ingl *construals*), mitte objektiivsetel tõestel tingimustel (Langacker 1988; Fauconnier 1985; Lakoff 1987).

2. Semantika ja pragmaatika moodustavad kontinuumi ning keelelises tähenduses on mõlemal oluline roll. Keeleline tähendus on osa meie üldisest kontseptuaalsest süsteemist, ta pole eraldi modulaarne komponent (Talmy 1985; Lakoff 1987; Langacker 1987).
3. Kategoriseerimine ei hõlma tüüpiliselt vajalikke ja piisavaid tingimusi, vaid on ise keskses ja avaras rollis (Rosch 1973; Fillmore 1982, 1995; Taylor 1989).
4. Keele esmane funktsioon on tähenduse edastamine. Seega on formaalsed eristused vajalikud seni, kuni need kannavad semantilisi või pragmaatilisi (sh diskursuse) eristusi (Lakoff 1987, Deane 1991).
5. Nagu traditsioonilised leksikaalsed üksused, nii on ka grammatilised konstruktsioonid tähenduse ja vormi paarid. Neil on reaalne kognitiivne staatus, nad pole mingid epifenomenid, mis baseeruvad generatiivsete reeglitega opereerimisel või universaalsetel printsiipidel (Lakoff 1987, Langacker 1987).

See jaotus on tehtud traditsiooniliste keele organiseerimise tasandite alusel, ent tasandite sisu on muutunud. See, kuidas nendes jaotustes *käsitletakse* semantikat, süntaksit jt, ongi keele kognitiivne käsitlus .

4.4.2. Holistiline⁶⁹ ja modulaarne kognitiivne lingvistika⁷⁰

Kognitiivset lingvistikat saab oma viiside poolest jagada kaheks: holistiliseks ja modulaarseks (joonis 9). Modulaarset viisi võib nimetada ka komponentseks.



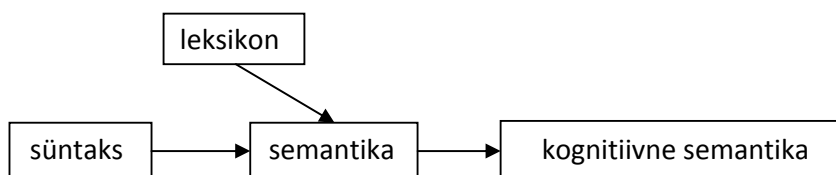
JOONIS 9. Kognitiivse lingvistika jagunemisviisid.

⁶⁹ Holism (<kr holos ‘terve, kogu’) – nn terviklikkuse filosoofia, idealistlik õpetus, mis absolutiseerib terviku taandamatust osade mehhaaniliseks summaks. Tekkis 1920. aastail, termini võttis kasutusele J. C. Smuts teoses *Holism and Evolution* 1926. Holism ei käsitle tervikut nähtuste materiaalse ühtsusena, vaid asjade iseseisva mittemateriaalse struktuurina. J. C. Smutsi järgi toimub maailmas holistlik protsess, uute suuremate tervikute tekkimine; maailm koosneb tõusujoones arenenud jagamatutest tervikutest, alates ainest ja lõpetades inimese ja vaimse maailmaga. Terviklikkus on holismi järgi kogu maailma ühendav seesmine mittemateriaalne faktor. Bioloogias levis holism vastukaaluks mehhanitsismile ning oli enamasti vitalistlikku ja finalistlikku laadi. Holismi küsimusteringist lähtunult on kujunenud materialismisugemeline organitsism, mis on ka süsteemiteooriate lähteid.

⁷⁰ Olen tänulik prof Ferenc Kieferile, kelle loengud kognitiivsest lingvistikast Ungari Teaduste Akadeemia Lingvistika Instituudis 1996. aastal aitasid kaasa selle teema aluste mõistmisele.

Holistiline kognitiivne lingvistika ütleb, et kognitiivsust võib otsida kõikjalt, sealhulgas ka keelest (lähemalt vt ka Tenjes 2003). Keelt määratletakse erinevate valdkondade kogumina. Tähelepanu pööratakse sellele, kuidas me tajume ruumi, millised on meie suhted ruumiga (nt R. Langackeri *figure-ground*- 'kujund-taust'-kontseptsioon).

Modulaarse kognitiivse lingvistika jaoks võib keelt kujutada koosnevana moodulitest või n-ö kastidest (vt joonis 10), kuhu midagi lisatakse erinevatest moodulitest või kust midagi vastavalt välja jäetakse. Lisamise ja väljajätmise põhimõttel modulaarsus töötabki. Olgu näiteks järgmised moodulid (joonis 10):



JOONIS 10. Modulaarse kognitiivse lingvistika hüpoteetiline tööpõhimõte.

Chomskylikkust on jäänud eelkõige neisse moodulitesse. Joonisel 10 on üksteisega seotud süntaks, leksikon, semantika ja kognitiivne semantika: järjest midagi lisades on võimalik saada väljund. Selline kirjeldusviis tunneb huvi, kuidas moodulid on üksteisega seotud ja kuidas nad üksteist mõjutavad. Semantika ei pruugi siseneda keelde süntaksi kaudu, ta võib tulla nt leksikonist, sest leksikon annab *kontsepti* – sõna koos tähendusega. Samas pole üldsegi kindel, et semantika peaks tulema leksikonist.

Järgnevalt vaatame märksõnade tasemel, kuidas paigutuvad holistilis-modulaarsesse jaotusse tuntumad kognitivistid. Ronald Langacker – kindlalt holist, Leonard Talmy – vahepealne, jagab end mõlemale, kuulub pigem kognitiivsesse grammatikasse, Georg Lakoff – modulaarsuse vastane, Manfred Bierwisch – modulaarsuse pooldaja, Ray Jackendoff – kuulub kognitiivsesse grammatikasse, aga on pigem modulaar, John Taylor – tema puhul on märksõnaks *entsüklopeedilisus*, kuuluvuselt holist.

R. Langackeri (1987, 1988, 1990, 1991) grammatikakirjeldus on inspireerinud paljusid lingviste eri maades. R. Langacker proovib kirjeldada kogu grammatilise süsteemi kui terviku ehitust ning ta ei armasta seejuures sõna *reegel*, seepärast kasutab *skeeme*, mis töötavad nagu reeglid! Tema käsitlusi on hea lugeda.

L. Talmy (1983, 1985, 1996, 2000) tegeleb paljude, sh just geograafiliselt erinevate keeltega, et leida üks konkreetne grammatika. Tema tööde iseloomustavaks põhimõisteks on *topoloogia*.

Lakoff, Johnson (Lakoff 1987, Lakoff, Johnson 1980, 1999) jt metafoorikud (metafoori kohta vt ka 5.4.5. Metafooriline laiendus ja 6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess) ei anna käegakatsutavaid vahendeid, millest oleks kognitiivse lingvistika sisu paremaks mõistmiseks konkreetset abi. Seepärast on nende käsitlusi raskem mõista ja neist raskem üheselt aru saada.

Manfred Bierwisch (1986, 1996, 1997, Bierwisch, Schreuder 1992) on saksa keeleteadlane. Tema käsitluse märksõnadeks on *semantiline struktuur* ja *kontseptuaalne struktuur*. Nende idee pärineb ikkagi N. Chomsky universaalsest grammatikast. Semantiline struktuur annab põhitähenduse, mis on üldine ja täpsustamata. Põhitähendusest saab tuletada muud tähendused. Kontseptuaalne struktuur on see, kus toimuvad tähendusnihed erineval viisil. Sõna tähendust võib muuta näiteks inimeste käitumine, seega käitumuslikkus, rääkimisviis, akustiline mõistmine jms. Need on tähendused, mida sõnaraamatus pole. Kuidas neid tähendusi põhitähendusest tuletada, sellele peaks Bierwisch'i järgi vastuse andma kognitiivne lingvistika.

Tähendusega ongi seotud suur teemadering – täpsustamata tähendus. Semantiline tähendus on täpsustamata tähendus, nt mõiste *ärkama* tähenduse kirjeldamisel peame arvestama, et toimus seisundi muutus. Kuidas seda kirjeldada? Kes tegutseb? Praegustes semantikakäsitlustes ei ole sellist selgust erinevalt 1970. aastate grammatikast, kus tegija oli üheselt määratud. Nüüd lisandub miski. See miski muudab midagi ja me saame algsest erineva tulemuse. Selle tulemuse leidmine on jällegi kognitiivse semantika ülesanne.

Modulaarid ei räägi psühholingvistikast, vaid kognitiivsest semantikast. M. Bierwisch'i ja R. Jackendoff'i (1983, 1990, 1996; Dean 1996) käsitluste vahel on tehniline erinevus. M. Bierwisch kirjeldab üldiselt sedasama, mida R. Jackendoff, kuid R. Jackendoff'il pole semantilist tasandit, vaid on *kontseptuaalne semantika*. Kui näiteks ühes keeles on kaks erinevat lekseemi ühe asja jaoks, kuidas siis toimida? Mõiste *teater* on paljudes keeltes *mäng* (ingl *play*), aga mõiste *mäng* pole alati *teater*. Väljend *valitsus ei tööta* pole igas keeles samatähenduslik jpm. Kui keeles pole sõna, s.t tema põhitähendus puudub, siis pole otsest vahendit, kuidas väljenduda. Kuidas siis leida *põhitähendus*? See tuleb konstrueerida, mis pole sugugi lihtne. Sellega peaks tegelema kognitiivne semantika.

Praegu on lahtine, kuidas tähendus on sisestatud semantilisse struktuuri. Holistidel on siin n-õ igal oma semantika ehk isegi oma lingvistika ja ühtset teooriat ei ole. Modulaare esindavad selles küsimuses M. Bierwisch ja R. Jackendoff.

4.4.3. Küsimus semantikast ja semantikatest

Kognitiivses lingvistikas on *palju* semantikaid. Semantika käsitlemisel on kognitiivse lingvistika üks kesksemaid meetodeid *kategoriseerimine*. Kategoriseerime näiteks järgmisi sõnu, mis võiksid mingite tunnuste alusel kokku

kuuluda: *klaver, viiul ja saksofon* kui *muusikainstrumentid*. Klaver, viiul ja saksofon kuuluvad muusikainstrumentide kategooriasse. Kust läheb piir, mis määrab *kõige muusikainstrumentilisema* üksuse? Kuidas lapsed küsivad? Nad küsivad: *Mis see on?* Holistiline kognitiivne lingvistika peab kategoriseerimisel silmas just sedalaadi küsimusi. Holistid ütlevad, et kategooriad ei ole eraldatud, diskreetsed (ingl *discrete*). Holistiline kognitiivne lingvistika kasutab oma kategoriseerimismeetodite puhul hägusloogika (ingl *fuzzy logic*, ka 'hajusloogika') ja *prototüüpsuse* mõistet. Kõige iseloomulikum tunnus antud hulgas on prototüüpne.

Modulaaride semantikakäsitlus on ilma selliste tunnusteta või omadusteta. Kuna kognitiivse lingvistika tuumala on semantika, siis vaatamegi, millised on need kaks semantikatüüpi holistilise ja modulaarse kognitiivse lingvistika vaatekohast. Täpsem oleks öelda, et semantika kontsentreerub neisse erinevalt. Modulaarse kognitiivse lingvistika järgi on semantika ennast tõestanud ja modulaarid temaga ei tegele. Holistilise kognitiivse lingvistika järgi pole just semantika paigas ja sellega tuleb tegeleda. Tegelikult on need *erinevad semantikad*. Kahe teooria võrdluseks tuleks küsida, mis on antud, kuidas on antud, ja vaadata väljundit, tulemit. Mõlemal on samad probleemid ja küsimused, kuid nad kirjeldavad erinevaid semantika alafaase. Holistidel on selleks eelkõige kategooriad. Näiteks väljendavad sugulussuhteid järgmised sõnad: *vanemad, vend, õde* jne. Samas aga ei saa holistiline viis küsida, mis on prototüüpne *vanem* või prototüüpne *nõbu*. Modulaarid ütlevad, et holistid võtavad näiteid sealt, kust on rohkem võtta. Modulaarse kognitiivse lingvistikaga võrreldes küsivad holistid erinevaid küsimusi konnotatsioonide kohta: sõna tähendus erineb olenevalt situatsioonist. Antud juhul ei ole modulaarne viis vastuolus holistilisega, küsimused on lihtsalt erinevad. Modulaarses kognitiivses lingvistikas saab suhteid väljendavaid mõisteid paremini kirjeldada. Näiteks mõiste *väitma* ei väljenda ainult suhet. Aga milline on prototüüpne *jooksmine*? Modulaarses kognitiivses lingvistikas niisuguseid probleeme ei kerki. See, kuidas me kategoriseerime maailma, on oluline holistilises kognitiivses lingvistikas. Modulaarid ütlevad, et kui nad ka ei kasutata aristoteleslikku loogikat, on maailma ja öeldu vahele tõeväärtust ehk tõe vastavust ikka vaja. Holistilises kognitiivses lingvistikas on tõeväärtuse küsimus kasutu.

Maailmateadmise ja semantika vaherkord on alati keeruline. Milliseid kriitertume kasutada, et vaherkord selgineks? Holistilise viisi aluseks on metafooride tööpõhimõtted (vt ka 5.4.5. Metafooriline laiendus ning 6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess). Näiteks mõiste *sööma* puhul leiame sõnaraamatust selgituseks *midagi toiduks tarvitades suhu võtma, mäluma ja alla neelama* (EKS 2000: 765). See on sõnaraamatuteadmise. Inimene ise igapäevakasutuses nii ei väljendu ning intuiitiivselt ta teab sellest mõistest rohkemgi. See, mida ta sööb, onoleb näiteks võimalustest, kultuurist, traditsioonidest, harjumustest. Tähendus baseerub maailmateadmisel. Kuidas tähendus võib muutuda, sõltub

kontekstist kõige laiemas mõttes, sõltub ümbritsevast. Inimesed võtavad kontekstist midagi ja kirjeldavad seda. Adekvaatsete ja tõepäraste kirjelduste jaoks on siiski vaja ka lingvistilisi teadmisi.

Tegelikkuses on raske määrata, kust alates on selgituseks kõik vajalikud ja piisavad tingimused esitatud. J. Tayloril on näide mõistega *mõrvar*, kus on esitatud vajalikke ja piisavaid tunnuseid, et mõiste oleks määratletud. Selle näite kohta arvab osa lingviste, et J. Taylori seletus kuulub pigem õigusvaldkonda, mitte lingvistikasse. Ka paljude vajalike ja piisavate tunnuste esitamise puhul jääb ikka võimalus, et *kõik* pole esitatud, kuigi inimene püüab. Pole teooriat, mis lahendaks kõik küsimused.

Suhtumises metafoori on holistilise kognitiivse lingvistika nn kanooniliseks raamatuks George Lakoffi ja Mark Johnsoni *Metaphors We Live By* (1980), mis on küll tulvil näiteid ja saab aimu, kuidas neid kasutada, aga raamat ei aita meid põhilises – ta ei seleta metaforisatsiooni. Metafoorsus pole ainult keele eripära, see on inimese mõtlemise eripära (vt ka 5.4.5. Metafooriline laiendus ja 6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess). Modulaarne kognitiivne lingvistika saab öelda, et metaforisatsiooni pole veel ära seletatud ja selles on neil õigus. Holistidel on kogutud palju materjali – palju eksootiliste keelte näiteid –, kuid neil pole ammendavaid seletusi. Modulaaridel on vähe materjali, kuid nad on astunud konkreetseid sammud seletuste poole.

4.4.4. Muutused kognitiivses lingvistikas

Kognitiivse lingvistika tuum on semantikaosa käsitluses esitatuna tänaseni samasugune, kuigi valdkondades on tehtud täpsustusi. Olulisim on ehk see, et kognitiivne lingvistika on kasvanud suuremaks ja ihkab öelda keele, inimese ja maailma kohta midagi enam. *Kognitiivne lingvistika näeb keelt kehastununa inimese üldistes kognitiivsetes võimetes*. Nüüd postuleeritakse kognitiivsete lingvistide huviorbiidis olevatena järgmised teemad (Peeters 1999):

- 1) loomuliku keele kategoriseerimise strukturealne iseloomustus, kusjuures kategoriseerimise all mõeldakse prototüüpsust, süstemaatilist polüseemiat, kognitiivseid mudeleid, mentaalseid kujustamisi (ingl *mental imagery*) ja metafoore;
- 2) lingvistilise organisatsiooni funktsionaalsed printsiibid (nt ikoonilisus⁷¹ ja loomulikkus, ingl *naturalness*);
- 3) kontseptuaalne seotus ja mõjutusala (ingl *interface*) süntaksi ja semantika vahel (nagu seda esitavad kognitiivne grammatika ja konstruktsiooni-grammatika);

⁷¹ Sellise käsitluse üks põhiseisukohti on, et keele struktuur sisaldab mõnesid mittearbitraarseid aspekte, alates fonoloogiastasandist kuni tekstitasanditeni. Need mittearbitraarsed aspektid ongi keelte ikoonilised aspektid. Läbi keeleteadusliku mõtte ajaloo võib leida ikoonilisuse traditsiooni jälgi. Ikoonilisust arvatakse leiduvat numeratsioonisüsteemides, kurtide žestilistes suhtlemissüsteemides, laste kirjutama õppimises, etniliste gruppide siseses suhtluses jm. Tuntumad uurijad paljude teiste seas on selles valdkonnas nt Wolfgang U. Dressler; T. Givón; Raimo Anttila.

- 4) keelekasutuse kogemuslik ja pragmaatiline taust;
- 5) keele ja mõtlemise seosed, sh küsimused relativismist (keelelise relatiivsuse hüpoteesi taasläbivaatamine) ja kontseptuaalsed universaalid.

Kognitiivne lingvistika on üks funktsionaalsetest koolkondadest. Ta pole juhtiv teooria, nagu olid omal ajal N. Chomsky seisukohad. Keel on üksnes suuremõõtmelise kognitiivse jäämäe tipp (Fauconnier 1999), osa kognitsioonist⁷². Igatahes võiksid kognitiivse lingvistika valdkonda kuuluda küsimused sünnipärasusest (ingl *innateness*) ja modulaarsusest. Seni on kognitiivse lingvistika õpikutes palju juttu prototüüpidest, metafooridest, freimidest või traditsioonilistest lingvistikateemadest, nagu leksikoloogia, morfoloogia, süntaks, foneetika jms. Sünnipärasuse valdkonna alla kuuluks nt füsioloogiline keeleteke, vastandatuna täielikule universaalsele grammatikale. Modulaarsus ise on n-ö koormatud mõiste, sest seda saab kasutada väga mitmeti. *Mooduli* mõistet kasutatakse ka siis, kui viidatakse keelele kui niisugusele tervikuna, vastandades keelt mõnele teisele moodulile, nt nägemisele, aga ka siis, kui viidatakse semantikale ja süntaksile jmt.

⁷² Kognitsioon hõlmab 1) mitmesuguseid mentaalseid entiteete (ingl *mental entities*, eesti keeles ka 'meeles paiknevaid'), nagu mõtted, tähendused, ideed, hoiakud, teadmised, uskumused, tajumused, kavatsused, mälestused, kujutluspildid, unistused, meeleseisundid, teadvus ja alateadvus; 2) mentaalseid operatsioone (ingl *the operations of the mind*, eesti keeles ka 'meeles teostatavaid'), nagu seostamine, infootsing, võrdlemine, tähelepanu ja järeldamine (Shedletsky 2008: 541).

5. Semantika meetodid

5.1. Komponentanalüüs

Strukturalismi ideid rakendati ka keeleväljendite tähenduste kindlakstege-misel. Komponentanalüüs on keeleväljendi selline analüüs, mis jagab väljendi väiksemateks komponentideks, eeldades, et tähendused koosnevadki tunnusjoontest ning sõnade tähendused on tunnusjoonte summa. Idee pärineb fonoloogiatasandi üksuste *foneemide* tunnuste kindlakstege-mise viisist (vt ka 3.2.1. Kontseptuaalne tähendus). Semantikas rakendasid seda ideed esimesena J. J. Katz ja J. A. Fodor (*The structure of a semantic theory*, 1963). Nad tõmbasid ka terava joone lauseinterpretatsiooni nende aspektide vahele, mis tulenesid keelelisest teadmisest (ingl *linguistic know-ledge*), ja nende vahele, mis põhinesid uskumustel ja arvamustel maailma kohta (vt ka 3.2.1. Kontseptuaalne tähendus ja 3.2.2. Assotsiatiivne tähendus). Väite ilmestamiseks esitasid nad niisuguseid näiteid nagu *Meie pood müüb hobuse kingi* ja *Meie pood müüb alligaatori kingi*. Nad väitsid, et tegelikus kasutuses ei saa selliseid lauseid võtta mitmetähenduslikult, sest me tõlgendame esimest lauset kui 'kingad hobuse jaoks' ja teist kui 'alligaatorinahast kingad'. Semantikateooria peaks mõlemat lauset tõlgen-dama mitmetähenduslikuna. Katz ja Fodor eeldasid, et peab olema kaks komponenti: *sõnaraamat* tähenduses 'sõnade hulk' (ingl *dictionary*), mida hiljem hakati nimetama *leksikoniks* (ingl *lexicon*), ja projektsioonireeglid. Leksikon sisaldab leksikaalseid üksusi ning projektsioonireeglitega saab kindlaks teha leksikaalsete üksuste struktureeritud kombinatsioonid ja seeläbi interpreteerida lause kui terviku tähendust. Edasise töö käigus püüti selgitada, kuidas semantikareegleid süntaksitasandil kõige paremini rakendada, katsetati süvastruktuuri ja transformatsioonireeglitega, oletades, et viimased ei ole tähendusest mõjutatud. Seda ideed tuntakse Katzi-Postal'i hüpoteesina (Katz, Postal, *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, 1964). Hiljem leiti, et semantilise analüüsi jaoks ei ole süvastruktuuri vaja.

Katzi ja Fodori tuntud näide leksikaalse üksuse analüüsi kohta tunnus-joontel põhinevas süsteemis on keeleväljend *poissmees* (ingl *bachelor* 'poissmees', ka 'bakalaureus'). Sõna tähendus tehakse kindlaks tunnusjoonte jadana ja „lahustamatut kamakat“ nimetatakse *eristajaks* (ingl *distinguisher*). Sõna *poissmees* tähendus (Katz, Fodor 1963):

bachelor → noun & (Animal) & (Male) & (Young)
& [fur seal when without a mate during the breeding time].
(ee kotik e merikaru, kui ta on ilma paariliseta suguküpses eas)

Selle definitsiooni järgi on noomen (ingl *noun*) süntaktiline kategooria; markerid (ELUS), (MEESSOOST) ja (NOOR) on semantilised jooned, mis sisaldavad tähenduslikku infot; fraas nurksulgudes on mitteanalüüsitav eristaja. Katzi-Fodori teooria sai varsti peale ilmumist tugeva kriitika osaliseks.

Komponentanalüüs ise oli tõsine meetod sõna tähenduse kindlaksteigmiseks. Ka sõna *poissmees* saab esitada järgmiselt:

poissmees
 + INIMENE
 + MEESSOOST
 + TÄISKASVANUD
 – ABIELUS jne

Komponentanalüüs eeldab, et keele jaoks tervikuna peab olema terve hulk niisuguseid mõistelistest komponentidest kogumeid, mida analüüsitakse positiivsete, negatiivsete või neutraalsete tunnusjoonte väärtustena. Tunnusjoonte väärtused tähistatakse vastavalt: positiivne [+], negatiivne [–] või neutraalne [–/+]. Kogu tähenduslike komponentide seoste süsteemi saab vaadata väikese komponentide hulgaga.

Komponentanalüüsi meetodi aluseks olevast semantilistest tunnusjoonte ideest haarasid kinni antropoloogid ja uurisid eri kultuuridest pärit inimeste sõnavara ning arendasid niimoodi meetodit edasi. Näiteks komponente TÄISKASVANUD/MITTETÄISKASVANUD, MEESSOOST/ NAISSOOST saab kasutada järgmiselt:

mees
 +TÄISKASVANUD
 +MEESSOOST

naine
 +TÄISKASVANUD
 +NAISSOOST

poiss
 +MITTETÄISKASVANUD
 +MEESSOOST

tüdruk
 +MITTETÄISKASVANUD
 +NAISSOOST

Järgmises maatriksis kasutame pluss-miinus-märgistust, iseloomustades mõnesid loomi (vt tabel 3).

TABEL 3. Tähenduskomponentide väärtused pluss-miinus-skaalal mõnede koduloomade näitel.

	pull	jäär	kult	lehm	utt	emis	vasikas	tall	põrsas
MEESSOOST	+	+	+	–	–	–	+–	+–	+–
NAISSOOST	–	–	–	+	+	+	+–	+–	+–

Analüüs läheb siis huvitavamaks, kui lekseemid muutuvad keerulisemaks. Järgnev näide on selle kohta, milline on üks võimalik liikumisverbide maatriks (vt tabel 4).

TABEL 4. Täenduskomponentide väärtused pluss-miinus-skaalal mõnede liikumisverbide näitel.

	LOOMULIK	KIIRUSTAV	ETTEPOOLE	ÜKS JALG ALATI MAAPINNAL
kõndima	+	–	+	+
marssima	–	+	+	+
jooksma	–	+	+	–
lonkama	–	–	–	+

Sellest maatriksist saab järeldada, et pole üht lekseemi, et väljendada mõistet *inimese jalgade kasutamine tahapoole liikumiseks*. Samas pole alati ka võimalik otsustada, mis oleks sobiv lekseemi komponent ja kuidas seda pluss-miinus-skaalal jagada. Kas *ujuma* võiks olla +KIIRUSTAMA või –KIIRUSTAMA? Kas *supp* on +SÖÖMA või –SÖÖMA? Vaatamata paljudele küsitavustele on komponentanalüüs olnud üks põhilisi semantika käsitusmeetodeid.

5.2. Semantiline ruum

Assotsiatiivne tähendus sisaldab nii palju läbikaalumata faktoreid, et neid saab uurida süstemaatiliselt ainult umbkaudsete statistiliste vahenditega. Psühholoogid C. E. Osgood, G. Suci ja P. Tannenbaum esitasid oma töös *Tähenduse mõõtmine* (ingl *The Measurement of Meaning*, 1957) ühe assotsiatiivse tähenduse mittetäieliku analüüsi, kasutades statistilise mõõtmise meetodit. Nad mõõtsid afektiivset tähendust – emotsionaalseid reaktsioone, mis olid seotud sõnadega. Autorid kasutasid nn eristustesti (*Kas see on hea või halb? kiire või aeglane? väike või suur?*). Nad asetasiid mõiste multidimensioonilisse *semantilisse ruumi*, kasutades andmeid kõneleja otsustuste kohta, mida salvestati seitsmepunktilisel skaalal. Skaala positsioone võis valida vastavuses oma tunnetega. Skaala esitati opositsiooniliste adjektiivide paaridena, näiteks *õnnelik – õnnetu, kõva – pehme, aeglane – kiire*. Katsealune pidi salvestama oma muljed antud sõnaga, s.t paigutama sõna kuhugi sellel skaalal. Kui katsealusele tundus, et auto on hea, siis ta paigutas selle hea poolele skaala ühes otsas, kui halb, siis skaala teise otsa või kuhugi vahepeale. Uuriti kahte gruppi, kummaski 20 katsealust, kellele anti sõnu hinnata 10-pallilisel skaalal. Näide sõna *viisakas* hindamisest (vt joonis 11):

	3	2	1	0	1	2	3	
nurgeline					○			ümmargune
nõrk					○	○		tugev
kare						○	○	sile
aktiivne			○					passiivne
väike			○	○				suur
külm			○	○				kuum
hea	○	○						halb
pinges						○	○	lõtv
märg					○			kuiv
värske			○	○				roiskunud

JOONIS 11. Sõna *viisakas* hindamine 10-pallilisel skaalal.

Näide sõnaga *torupill* (vt joonis 12):

	3	2	1	0	1	2	3	
hea	-	-	○	-	-	-	-	halb
tugev	-	○	-	-	-	-	-	pehme
passiivne	-	-	-	-	-	-	○	aktiivne

JOONIS 12. Sõna *torupill* hindamine 3-pallilisel skaalal.

Seda meetodit kasutati ka eri kultuuridest pärit inimeste mõistekasutuse võrdlemisel. Näiteks *mūra* oli tugeva tundeliigutusega mõiste jaapanlaste jaoks, kes märkisid *mūra* skaala ühte serva. Ameeriklastel see nii ei olnud, nagu ka kannada⁷³ keelt kõnelevatel indialastel.

Uurijate üks kokkuvõtvaid tulemusi ütleb, et konkreetse tähenduse jaoks olid olulised kolm dimensiooni: väärtuslikkus (*hea – halb*), tõhusus (*kõva – pehme*) ja aktiivsus (*aktiivne – passiivne*).

Isegi esmapilgul on selge, et see meetod arvestab ainult *osalise* ja *ligi-kaudse* assotsiatiivse tähendusega. Assotsiatsiooniskaala puhul järeldus tulemustest muu: psühholoogias, isiksuseuuringutes ja psühhoteraapias sai mõõta suhtumist.

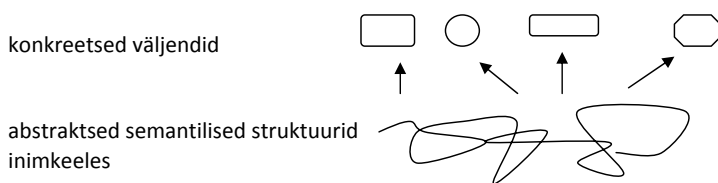
⁷³ *Kannada keel, kanara keel*, kuulub draviidi keelte lõunarühma, 1978. a andmetel u 25 miljonit kõnelejat Indias, peamiselt Karnataka osariigis. Vanimad raidkirjad on pärit 5.–7. sajandist, kirjakeel 9. sajandist. Kannada keelt kirjutatakse telugu kirjaga sarnanevas kannada kirjas.

Niisugune *sõna omaduste määramine* on ainult üks meetod tähenduse eristamiseks semantikas. See ei anna infot sõna põhitähenduse, vaid ainult inimese emotsioonide kohta, mida sõna esile kutsub. Nii saame öelda, et näiteks ema võiks olla *väga hea, õrnalt tugev* jne, aga mida tähendab *täiskasvanud naissoost lapsevanem*, seda me ikkagi ei tea.

5.3. Semantilised väljad e tähendusväljad

On ammu täheldatud, et sõnad ei jaotu keeles sugugi ühtlaselt, vaid koonduvad kindlate mõistete või teemade ümber, moodustades semantilisi välju. Näiteks sõnad, mis tähistavad inimese intellektuaalseid tegevusi – *mõtleva, arvama, uskuma, lootma, oletama, kavatsema, järeldama, tõestama* jne – moodustavad tervikliku tähenduskoogumi, samuti sõnad, mis koonduvad nn sotsiaalse suhtlemise teema ümber: *kiitma, ülistama, sõimama, noomima, hurjutama, kritiseerima, häbistama, ähvardama, alandama, mõnitama, teotama* jne. Samuti on hästi tuntud teistlaadsed keelelised näited. Mõnes Okeania keeles on üle saja sõna erisuguste, nii eri liiki kui ka eri küpsusastmega banaanide tähistamiseks, samal ajal kui on küllalt keeli, mis ajavad läbi üheainsa sõnaga või milles sellist sõna pole üldse. Ungarlastel on palju sõnu mõiste *viinamari* jaoks, eesti keel tunneb ainult üht ja eristab omadussõnaga kahte liiki: *heledad viinamarjad* ja *tumedad viinamarjad*.

Palju olulisem kui väline rühmitamine on aga see, et sama ebaühtlus ilmneb ka sügavamal semantilisel tasemel. Siin võib leida kindlad abstraktsed semantilised struktuurid, mis on konkreetsete väljendite ning nende rühmade aluseks (vt joonis 13).



JOONIS 13. Idee abstraktsetest struktuuridest inimkeeles.

Haldur Öimu kirjelduse järgi ei iseloomusta need struktuurid mitte niivõrd üht või teist konkreetset keelt, kuivõrd inimkeelt üldse, selle semantilist ehitust. Nende abstraktsete semantiliste struktuuride põhjal võime otsustada, missugused tegurid on inimesele tema maailmas olulised (Öim 1974: 18–19).

Saksa keeleteadlased tegelesid 1930. aastatel uurimisvaldkonnaga, mida nad nimetasid *semantilisteks väljadeks*. Semantiliste väljade teooria

esindajad (J. Trier, W. Porzig) nägid oma ülesannet selles, et leida võimalik tähendusseoste *süsteem*, mis antud keeles kehtiks. Neil oli ka filosoofilisi ideid, mida nad sidusid W. von Humboldtiga⁷⁴ ja neid nimetati neohumboldtiaanideks. *Semantilised väljad on semantilised tervikud keeles, millesse koonduvad tähendused* ehk teisisõnu *semantilised väljad on tähenduste kogumid, mis moodustavad keeles terviku*. Oli hulk valdkondi, mida uuriti, nt inimpsüühikat, liikumist jne. Trier ja Porzig uurisid sõnu, mis kuulusid *mõistuse* valdkonda. Nende ideede lähteks oli F. de Saussure'i idee keelemärgi *väärtusest* (peale *tähenduse*). Väärtus sõltus vastandusest. Vastandatud oli *märk* ja tema *tähendus*. Tähendust ja tähenduse rolli ei saa määratleda, kui me teisi mõisteid appi ei võta. Semantiliste väljade teooria esindajad väitsidki, et see, mida üks sõna keeles väljendab, sõltub sellest, milliseid tähendusi on veel tema ümber. Nende ideed elavad semantikas tänaseni.

Seega on üheks mõnusaks viisiks, kuidas leida sõnavaras mingit korda, organiseerida tähendusväljad. Niisuguse välja sees on lekseemid vastastikusel seoses ja piiritlevad üksteist kindlal viisil. Näiteks lekseemid KEHAOSADE jaoks (*pea, kael, õlad*, jne) moodustavad semantilise välja, nagu ka lekseemid SÕIDUVAHENDITE, PUUVILJADE, TÖÖRIISTADE, VÄRVINIMETUSTE jms jaoks. KEHAOSADE semantiline väli või vähemalt osa sellest võiks eesti keeles olla näiteks järgmine:

otsmik, kulm, silm, nina, põsk, lõug, õlg, rind, küünarnukk, küünarvars, ranne, kämmal, sõrmed, kõht, puus, turi, õlavars, selg, reis, põlv, sää, põid, varbad, kand.

On isegi väidetud, et keele kogu sõnavara on struktureeritud väljadesse, kuid siin ilmneb nii palju variante, kui me läheme ühe keele juurest teise juurde, et kindlaid piire on raske tõmmata. Väga raske on ju korjata ühte välja lekseemid nt MÜRA või ORNAMENDI kohta jms.

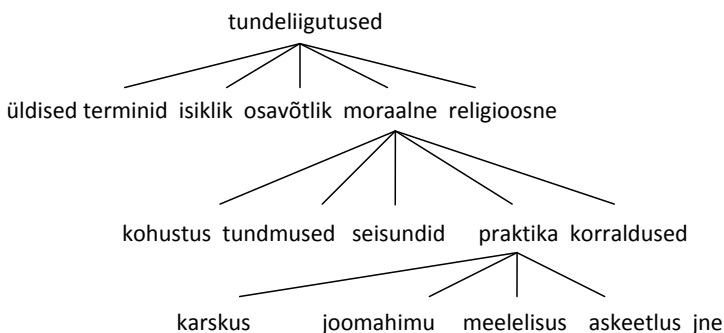
Palju filosoofilisi ja lingvistilisi töid räägib sellest, kuidas on püütud klassifitseerida mõisteid või sõnu keeles. Niisuguseid katseid on teada juba 17. sajandist, kui kerkis esile universaalse keele idee. Tänapäeval on need ideed aluseks suurte mõisteliste sõnaraamatute tegemisel. Peter Mark Rogeti⁷⁵ *Inglise keele sõnade ja fraaside teaurus*⁷⁶ trükiti esimest korda 1852. aastal.

⁷⁴ W. von Humboldt (1767–1835) oli oluline hariduselu edendaja Preisi kuningriigis, kirjutas mitmeid keeleteoreetilisi artikleid, millest kõige olulisemaks peetakse tööd *Inimkeele struktuuri mitmekesisusest* (Humboldt 1949) [W. von Humboldti *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues* ilmus 1836. Siin on viidatud artikli kordustrükile: W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, Darmstadt, 1949]. Artikkel ilmus pärast tema surma pikema sissejuhatusena Jaava saarel muiste kõneldud kaavi keele kirjelduse ees.

⁷⁵ Peter Mark Roget (1779–1869), briti õpetlane ja arst, sündis Londonis. Tuntud on tema *Inglise keele sõnade ja fraaside teaurus* (*Thesaurus of English Words and Phrases*) (1852).

⁷⁶ Teaurus – varasalv; sõnaraamat või mõni muu teatmeteos.

Roget jagas sõnavara kuude suurde rühma: *abstraktsed seosed, ruum, aine, intellekt, tahe ja tundeliigutused*. Seejärel jagas ta iga rühma allklassideks ning sai kokku 1000 semantilist kategooriat. Näiteid vt joonisel 14.



JOONIS 14. Näiteid Rogeti 1852. a tesaurusest (1962).

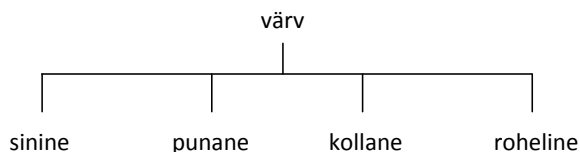
Niisuguseid tesaurusi on praegu paljudes keeltes ning neil on suur praktiline väärtus. Neid kasutavad kirjanikud, tõlgid, ristsõnade lahendajad või mälu-mängu küsimuste koostajad. Semantiku jaoks on nende väärtus piiratum, sest nad ei sisalda infot üksikute lekseemide tähendusseoste kohta, silmas pidades just selliseid üksusi, mis pärinevad mitmesugustest piirkondlikest, sotsiaalsetest või erialalistest variantidest, sest lekseemid kõrvutatakse ilma igasuguste kommentaarideta. Kui on vaja tuvastada mingite lekseemide seoseid, siis on sellised tesaurused muidugi head ka semantikutele.

5.4. Semantiline struktuur

Eespool nimetasin, et praktiliste probleemidega, nagu sünonüümia, antonüümia, polüseemia, verbi tähenduse erinevus nimisõna tähendusest jms, tegeleb leksikaalne semantika (vt 3.1. Semantika uurimisala. Tähenduse mõiste käsitlused). See on tõesti laialt kasutatud jaotus. Käesolevas töös olen käsitlenud leksikaalsemantika praktilisi töövahendeid semantilise struktuuri kui semantika ühe meetodi raamistuses. Järgnevalt vaatlen mõningaid olulisemaid *leksikaalsemantilisi suhteid*, mida semantikas sõnade tähenduste seoste kirjeldamiseks kasutatakse (ja mida võib pidada universaalseteks, s.t nad on leitavad kõikides teadaolevates keeltes).

5.4.1. Hüponüümia ja hüponüümid

Hüponüüm (kr prefiks *hypo-* 'all-', 'alla-') on seotud mõistega *kaasaarvamine*, kus üks *X* on mingit liiki *Y*; *roos* on lille ja *auto* on sõiduki hüponüüm. See on lingvistiline, mitte reaalse maailma klassifikatsioon. Kuna keeled erinevad üksteisest, siis erinevad ka liigitused ja hüponüümid. Näiteks klassikalise kreeka keele hüponüümid sõnale *demiourgos*⁷⁷ olid *puusepp*, *doktor* ja *flöödimängija*. *Sinine*, *punane*, *kollane* ja *roheline* on sõna värv hüponüümid. Kõik need lekseemid viitavad erinevatele värvidele. Mis on neil lekseemidel ühist? Nad kõik viitavad värvidele. Hüponüüm on lekseem, mille referent on täielikult kaasatud teise lekseemi referenti. *Sinine* on värv, *punane* on värv jne. Seoseid saab näidata järgneva diagrammiga (joonis 15), kus alumised lekseemid on hüponüümid.



JOONIS 15. Sõna värv hüponüümid.

Kuigi hüponüüme on leitud kõikides keeltes, varieeruvad keeliti mõisted, mille sõnad on hüponüümilises seoses. Näiteks tuvaluani keeles (Polüneesia keelkond) on lekseem *ika* ('kala') mitte ainult kõikide nende lekseemide, mis viitavad kaladele meie mõistes, vaid ka vaalade, delfiinide ning isegi merikilpkonnade hüponüüm.

Hüponüüm on üks paljudest seosetüüpidest, millega keelekasutajad organiseerivad leksikoni. Hüponüüm on oluline ka igapäevakõnes. Me kasutame seda iga kord, kui ütleme midagi, mida võib üldistada järgmiselt: *B on mingit liiki A*.

5.4.2. Sünonüümia ja sünonüümid

Sünonüümia puhul on rohkem kui ühel vormil sama tähendus. Kõige lihtsama ja levinuma definitsiooni järgi on sünonüümid samatähenduslikud sõnad. Eesti keeleteaduses kasutatakse järgmisi sünonüümide eristusi: absoluutsed (*lingvistika – keeleteadus*), stiililised (*magama – tuduma*), ideograafilised (erinevus on tähendusvarjundis: *jõuk – kamp*). Osaliste sünonüümide puhul hõlmab tähenduslik samasus või lähedus ainult osa tähendusest (*kõva – kange*). Sünonüümika⁷⁸ allikaks on võõrsõnad ja laenud (*katse – eksperiment*),

⁷⁷ Demiurg on filosoofiline termin – '(maailma) looja'.

⁷⁸ Sünonüümika: 1) sünonüümiõpetus; 2) mingi keele sünonüümid (VL 2000: 954)

tehissõnad (*sõjariist – relv*), murdesõnad (*kukk – kikas*), tuletised ja liitsõnad (*põldur – põlluharija*), kõnekeele ja argosõnad (*pastapliiats – pastakas*). Võime kõnelda morfoloogilisest sünonüümikast (*i-* ja *de-*mitmus: *akendes – aknais*), süntaktilistest sünonüümidest (lauselühendit võib asendada kõrvallause ja vastupidi: *Kui Arno isaga koolimajja jõudis*, olid tunnid juba alanud. – *Arno kooli jõudes* olid tunnid juba alanud) ning kontekstuaalsetest sünonüümidest (samas kontekstis ja kõneolukorras kasutatavad keeleüksused: *Oru Anton*, A. H. T., “*Tõe ja õiguse*” autor, meie tuntuim klassik jne). Sünonüümide jada koosneb samatähenduslikest, kuid sageli erineva stiilivarjundiga sõnadest, nt *jooksma – liduma – lippama – vudima – tormama*. Kõige tavalisemat, neutraalsemat sõna jadas nimetatakse dominantsõnaks (siin: *jooksma*).

Kaks sõna on sünonüümid, kui nad tähendavad sama asja. Lekseemid *film*, *liikuv pilt*, *kinopilt*, *linateos*, *ekraaniteos* viitavad kõik samale asjale, referentside kogumile reaalses maailmas ja tavaliselt kasutatakse neid sünonüümsete sõnadena.

Formaliseeritud sünonüümi mõistet saab esitada järgmiselt: *sõna A on sünonüümne sõnaga B, kui iga sõna A referent on sõna B referent ja vastupidi*. Vastupidi on siin oluline mõiste. Kui nii ei ole, on tegu hüponüümiga. Kui me väidame, et kaks sõna on sünonüümsed, siis tavaliselt me järeldame seda ainult viidatava, referentsiaalse tähenduse põhjal. Kuigi näiteks lekseemid *film*, *liikuv pilt*, *kinopilt*, *linateos*, *ekraaniteos* on sama referentsiaalne tähendus, erinevad need lekseemid oma sotsiaalselt ja tunnetuslikult tähenduselt. *Film* on eelkõige väärtfilm ja filmiklassika, aga samas ka üldmõiste; *liikuv pildil* on ajalooõnguline kaastähendus ja see mõiste sobiks pigem 1930.–40. aastatesse jne. Seega, sõnad on sünonüümsed, kui täpsustame, et oleme arvestanud ainult referentsiaalset tähendust. Muide, tõelisi sünonüüme on keele leksikonis vähe, rohkem on eelnevalt nimetatud kaastähendusega sünonüüme. Isegi siis, kui mõõname, et vaatluse all on ainult referentsiaalsed sünonüümid, selgub, et tegemist on ikkagi tähenduserinevustega sõnadega. Näiteks adjektiivid *kiire*, *kärme*, *kärmas*, *nobe*, *väle*, *kräbe*, *krabe*, *vile*, *varmas*, *kahmakas*, *kibe* on sünonüümid, kuid me kasutame neid pigem erinevates kontekstides kui läbisegi tähenduslikult võrdsetena. Kuigi tõelisi (absoluutseid) sünonüüme on vähe, on sünonüümi mõiste oluline, sest aitab kirjeldada erinevate lekseemide tähenduste sarnasusi leksikonis.

5.4.3. Antonüümia ja antonüümid

Antonüüm (kr *anti-* ‘vastand’) on vastandsõna, vastupidise tähendusega sõna, nt *virk – laisk*, *rääkima – vaikima*, *lõpp – algus*. Antonüüme moodustatakse eesti keeles eesliidetega *a-* ja *eba-* (moraalne – *ebamoraalne*, *amoraalne*, *usutav – ebausutav*), täiendsõnaga *mitte-* (*ametlik – mitteametlik*), vastandsõnalise täiendsõnaga (*alakoormus – ülekoormus*) ning vastandavate tüvisõnadega (*keelama – käskima*).

Erinevalt sünonüümist ja hüponüümist on antonüüm *binaarses* seoses, sest ta saab iseloomustada seoseid korruga ainult kahe sõna vahel. Prototüüpsed antonüümid on adjektiivide paarid: *suur – väike, lai – kitsas, kuum – külm, avatud – suletud, abielus – vallaline, elus – surnud*. Antonüümid võivad olla ka nimisõnad (*mees – naine*), adverbid (*alati – kunagi*), verbid (*armastama – vihkama*). Antonüümide puhul on tegemist skalaarsete vastanduste binaarsete seostega. Antonüümid eeldavad mingit ühendavat skaalat, dimensiooni, mille otspunkte nad tähistavad: nt *elus – surnud, väike – suur*.

5.4.4. Polüseemia ja homonüümia

Keeleõppijale põhjustab leksikaalsete vormide samakujulisus või samahäälduslikkus suuri raskusi. Käsitlen neid teemasid järgnevalt koos eri liiki näidetega. Kõigepealt vaatlen polüseemiat ja homonüumiat kui väliselt – aga ainult väliselt – sarnaseid nähtusi. Neist polüseemial on semantikas palju olulisem koht kui homonüümial, kuid pühendan siin homonüümiale, eriti näitematerjalile rohkem tähelepanu. Asi on selles, et polüseemia on eesti keele puhul (ja üldse) palju rohkem käsitletud ja ka mõistetud-seletatud semantiline suhe ning selle kohta on leida piisavalt igasugust kirjandust; homonüümia pole tegelikult üldse semantiline suhe, vaid pigem just ootuspärase tähendusese puudumine kahe vormi vahel ja ses mõttes keele kui suhtlusvahendi seisukohalt anomaalia ning keeleteadlasi peab paratamatult huvitama, missugusel määral ja missugustel juhtudel keeled seda üldse taluvad.

5.4.4.1. Polüseemia

Polüseemia puhul on samal vormil rohkem kui üks tähendus. *Polüseemia* on mitmetähenduslikkus, mitme omavahel seoses oleva tähenduse olemasolu samal sõnal või tuletusliitel eri kontekstides, nt *alus* on 1) millegi alumine osa, 2) millegi lähtekoht, 3) väiksem laev, 4) keemiliste ühendite liik, 5) lause subjekt. Polüseemia on tekkinud tavaliselt sõna põhitähenduse muutumise tulemusena. Inglise keeles nt *table* 1) 'laud', 2) 'tabel'.

Süsteemaatiline polüseemia, nagu polüseemia üldse, on seotud keele ökonoomsusprintsiibiga (Langemets 2004: 746). Süsteemaatiline polüseemia esineb pigem lihtsõna kui lihtsõna struktuuriga sõna puhul. See tähendab, et süsteemaatiline polüseemia esineb pigem lühema ja sünteetilisema kui pikema ja analüütilisema vormiga üksuse puhul. Kõige polüseemsemad on kõige lühemad ehk tüvesõnad. Eesti keeles on polüseemne ligikaudu iga kümnes sõna. (Langemets 2009: 11, 14).

5.4.4.2. Homonüümia ja homonüümid

Homonüümid on häälikuliselt kokkulangevad eri tähendusega sõnad. Eesti keeleteaduses jaotatakse homonüüme järgmiselt: täielikud homonüümid on ühesugused kõigis muutevormides (*aru* 'mõistus' ja *aru* 'heinamaa'; *tee* 'rada' ja *tee* 'jook'), osalistel homonüümidel langeb kokku vaid mõni muutevorm (*Anna* 'naisenimi' ja *anna* 'käskiv kõneviis sõnast *andma*'); *tee* 'rada või jook' ja (*ära tee*). Kuigi *teel* kui joogil ja *teel* kui maastikuelemendil on minu isikliku tunnetuse järgi siiski üks ühine omadus – *voolavus* või *kulgevus*.

Peale nimetatute räägitakse ortograafilistest homonüümidest e homograafidest. Neil on sama kirjpilt, kuid erinev hääldus. Eesti keeles on rohkesti homograafe, sest meie ortograafia ei erista II ja III väldet: (selle) *linnu* ja (neid) *linnu*, ega märgi palatalisatsiooni: (lamba) *tall* ja palataliseeritud (hobuse) *tall*, *tulp* (*tulba*) ja palataliseeritud *tulp* (*tulbi*), *nut* (*nutu*) ja palataliseeritud *nut* (*nuti*). Peale homonüümide ja homograafide on osalisel homonüümial veel kolmas alarühm. Need on sõnapaarid, mille üheks liikmeks on peamiselt mitmuses tarvitataw nimisõna ja teiseks nii ainsuse kui mitmuse vormis esinev nimisõna: *paarid* 'sarikad' ja *paarid* 'sõna paar mitmuses'. (Petrova 2008) Foneetilisi homonüüme e homofone hääldatakse ühtmoodi, kuid nende kirjpilt võib erineda (*maia* poisi ja läks *majja*).

Sõnavaras põhjustab probleeme leksikaalse homonüümia ja tuletiste sarnasus. Probleemid tekivad täishomonüümide, juurtüveliste osaliste homonüümide ning tuletushomonüümide puhul. (Petrova 2008). Juurtüvelised täishomonüümid langevad kokku kõigis käandsõna vormides: *hari* : *harja* (1. puhastusriist, 2. tipp). Sellist tüüpi homonüümiat tuleb ette mitte ainult käandsõnade, vaid ka kaassõnade puhul. (Metslang 2004) On näiteks kaasõnu, mis esinevad mitme eri rektsiooniga ja/või eri tähendustes:

läbi:

Tee viis läbi metsa.

Ootasin sind päev läbi.

Ta hukkus vaenlase kuuli läbi.

eest:

Buss sõidab meie maja eest mööda.

Otsin kümne krooni eest pruugitud jope.

pärast:

Pärast võistlust peeti väike pidu.

Kell on viie minuti pärast kuus.

Buss väljub poole tunni pärast.

*Ema muretseb lapse pärast.*⁷⁹

⁷⁹ Näited pärinevad Margarita Petrova bakalaureusetööst *Homonüümia eesti keeles: olemus, probleemid, mõjud*. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti keele (võörkeelena) osakond. Tartu 2008.

Sama sõna võib toimida nii kaassõnana kui abimäärsõnana. On juhtumeid, kus kasutused on sisult lähedased (Metslang 2004):

Auto sõitis üle silla.

Panin lina laua peale.

Auto sõitis bussi ette.

Ta istus minu vastu.

Auto sõitis sillast üle.

Panin lina lauale peale.

Auto sõitis bussile ette.

Ta istus mulle vastu.

Teistel juhtudel on kasutused sisult erinevad:

Pall veeres voodi alla.

Auto sõitis mööda teed.

Sõitsime autoga vastu puud.

Pall veeres voodist alla.

Auto sõitis majast mööda.

Sõitsime autoga isale vastu.

Juurtüvelistel osalistel homonüümidel on sarnane algvorm, kuid muutevormid erinevad. Tavaline on käändsõnade kokkulangevus nominatiivis ja erinevus muudes vormides tüvevokaali (*maks* : *maksu* – *maks* : *maksa*) või ka tüvemuutuste poolest (*roog* : *roo* – *roog* : *roa*).

Tuletushomonüümid on tekkinud tuletamise käigus, nt sõnade *nimetus*, *peatus*, *kaitse*, *side* eri tähendused (*nimi* → *nimetu* → *nimetus* 'nimeta olek' ja *nimi* → *nimetama* → *nimetus*; *peatuma* → *peatus* 'peatumine, peatumiskoht' ja *pea* → *peatu* → *peatus* 'peata olek'; *kaitse* : *kaitse* ja *kaitse* : *kaitsme*; *side* : *side* 'ühendus' ja *side* : *sideme*). Eesti keele tuletusahelad annavad morfeemide lühemuse ja sarnasuste tõttu palju homonüümiat. (Metslang 2004)

See, et eri sõnadel langevad samad vormid kokku, on tingitud eelkõige mitmesugustest tüvemuutustest, mille poolest eesti keel on rikas. Homonüümpaarid tekivad nii astmevahelduseta ja astmevahelduslike sõnatüüpide vahel kui ka astmevahelduslike tüüpide endi vahel või sees. Järgmistes näidetes on homonüümiat sõnade ainsuse genitiivi vormides.

kuue – kuub ja *kuue* – kuus

Kõige produktiivsemad muutused tüve lõpus on *ne-* ja *s-*sõnades ning tüvevokaali kadudes.

lihase – lihas ja *lihase* – lihane

Vormisisene homonüümiat võib esile tulla peaaegu kõigis käändsõna vormides, kõige sagedasem on siiski ainsuse nimetava ühtelangemine.

<i>arm</i> (armi ja armu)	<i>nukk</i> (nuki, nuku ja nuka ⁸⁰)
<i>ehe</i> (eheda, ehte ja ehtme ⁸¹)	<i>reis</i> (reisi ja reie)
<i>hang</i> (hangu ja hange)	<i>roog</i> (roa ja roo)
<i>silml</i> (silma ja silmu)	<i>sõim</i> (sõime ja sõimu)
<i>sool</i> (soola ja soole)	<i>sopp</i> (sopa ja sopi)
<i>ind</i> (inna ja innu)	<i>tamm</i> (tamme ja tammi)
<i>koor</i> (koore ja koori)	<i>tapp</i> (tapi, tapa ⁸² ja tapu)
<i>lakk</i> (laka ja laki)	<i>tikk</i> (tiku ja tika ⁸³)
<i>maks</i> (maks ja maksu)	<i>tukk</i> (tuka, tuki ja tuku ⁸⁴)
<i>mure</i> (mure ja mureda)	<i>vaht</i> (vahu ja vahi)
<i>napp</i> (napi ja napa ⁸⁵)	<i>viht</i> (viha ja vihi)
<i>viil</i> (viili ja viilu)	

Homonüümia on nähtus, mis tähistab samakõlalisi ja/või sama kirjepildiga sõnu või sõnaosi, mille leksikaalne ja/või grammatiline tähendus on erinev. Homonüümiat võib leida nii keele fonoloogilisel kui ka morfoloogilisel tasandil.

Polüseemia ja homonüümia on hüponüümide, sünonüümide ja antonüümidega tihedalt seotud. Erinevalt neist mõistetest viitavad polüseemia ja homonüümia pigem tähenduste *sarnasustele* kui erinevustele. *Sõna on polüseemiline, kui tal on rohkem kui üks tähendus*. Näiteks ingliskeelsel sõnal *plain* on mitu tähendust:

- 1) 'selge', 'klaar';
- 2) 'ilustamata', 'lihtne';
- 3) 'mitteilus', 'ilutu';
- 4) 'tasandik', 'lauskmaa'.

Plain on seega polüseemne sõna. Kaks või rohkem sõna on siis homonüümid, kui neil on sama hääldus, aga erinevad tähendused. Seega, *homonüümidel on erinevad tähendused, aga neid hääldatakse sarnaselt*. Eri keeltes esineb polüseemiast ja homonüümiast leksikonis erisugusel määral. Nt hawaii keeles, kus fonoloogiline struktuur seab sõnadele mitmeid kitsendusi, on palju rohkem homonüüme kui inglise keeles. Raskused tulevad polüseemia ja homonüümia eristamisel. Kuidas teada, et parajasti on kõne all eraldi leksikaalne üksus, mitte üksik sõna erisuguste tähendustega? Sõna *plain* puhul on kolm esimest tähendust adjektiivid ja ainult neljas on nimisõna. Siin oli

⁸⁰ *Nukk-nuka* – kõnekeelne 'nurk'.

⁸¹ *Ehe-ehime* – murdesõna 'piht, selja ülaosa'.

⁸² *Tapp-tapa* 'tapmine', kõnekeeles 'peks, peksimine'.

⁸³ *Tikk-tika* 'must-kärbsenäpp'.

⁸⁴ *Tukk-tuku* 'tukastus, tukkumine'.

⁸⁵ *Napp-napa* 'endisäagne väike (puu)kauss või väike kaanega puunõu, karp'.

võimalik eristada sõnaliikide alusel. Kuidas teada, kas kolm adjektiivset sõna pole mitte erinevad sõnad, mis juhtumisi häälduvad sarnaselt? Eesti keeles nt *pank* ('finantsasutus') ja *pank* ('järsk paekallas') seda just on – sarnaselt häälduvad eri tähendusega sõnad. Siin ei olegi ühest lahendust. Kui tahta selgelt eristada polüseemiat ja homonüümiat, tuleb appi võtta mitmeid kriteeriume, kuid ükski neist pole iseenesest piisav ja mitmed neist võivad anda erinevaid tulemusi. Üks võimalus on näiteks uurida sõna etümoloogiat, tema ajaloolist päritolu. Sõna *pank* finantsasutusena on tulnud inglise keelde (ja meilegi) prantsuse keelest, *pank* kalda tähenduses on aga Skandinaavia päritolu (Finegan 1994: 171).

Sageli on raske otsustada, kas sarnasena näivad ja sarnasena kõlavad sõnavormid on eraldi homonüümsed sõnad või lihtsalt sama polüseemse sõna erinevad tähendused. Kuigi homonüümiat ja polüseemiat saab eristada kui erinevaid mõisteid, on nende piirid hägusad.

5.4.5. Metafooriline laiendus⁸⁶

Polüseemia ja homonüümiat eristuste kindlakstegemise raskused saavad osaliselt alguse sellest, et keelekasutajad laiendavad sageli sõnade esmast tähendust metafooridega. *Metafoor* (kr *metaphora* 'ülekanne') on sõnakasutuse laiendus väljapoole tema esmakasutust, et kirjeldada referente, mis lisavad sarnasusi sõna primaarsele referendile (vt metafoori ka: 6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess). Selline definitsioon on veidi karm ja uinutav (vt mõiste *referent* tähendust: 3.1. Semantika uurimisala. Tähenduse mõiste käsitlused). Sõna *silm* võib kasutada selleks, et kirjeldada nõela ühes otsas asuvat auku, kartuli õnarust, tormi või orkaani keset. Sarnasused nende referentide ja sõna *silm* primaarse referendi vahel on ümar kuju ning nende vähem või rohkem keskne roll või positsioon suuremas vormis.

Tormi kese võib olla eesti keeles vähem ette tulnud mõiste, seepärast esitan siin fraasi kasutusest ühe näitliku poeetilise lõigu: *Sa tead purjetajana, mis asi on tormi kese, see, mis on vaikne, ehmatavalt vaikne, aga veab sügavikku. Mõõtmatu igatsuse piir on silmapiir mere ja taeva kokkusulamise joonel, aga tormi kese on minu südames.*

Inimesed loovad pidevalt uusi metafoore. Kui metafoor on kord käibele läinud, on kõnelejalatel kalduvus käsitleda metafoorilist tähendust kui eraldi vormi oma primaarse tähendusega – nt *pealkiri*. Raskused ilmnevad siis, kui on tarvis määrata, kas mingil sõnal on kaks tähendust või on kaks sõna erinevate, kuid metafooriliselt seotud tähendustega.

⁸⁶ Metafoori ja metaforisatsiooniprotsessi käsitlen eraldi peatükis.

5.4.6. Kokkuvõtvalt semantilise struktuurist ja tähendusväljadest

Lekseemidel pole kunagi täpselt sama tähendust. Tavaliselt kaasnevad stilistilised, paikkondlikud, emotsionaalsed jm erinevused, mida tuleb arvestada. Samuti tuleb arvestada konteksti, kus nad ette tulevad, nt lause *Urus-Martani küla juures lendas õhku buss miilitsatega* (ühest eestikeelsest raadiokanalist) tähistab osa sündmustest I Tšetšeenia sõja ajal 20. sajandi lõpus, aga lause *Pekingi olümpiakomitee avas peapressi keskuse* – pärit samuti ühest Eesti meediakanalist – viitab 2008. aasta olümpiamängude pressikeskusele Pekingis. Tähendus on teadmiste fikseeritav kogum, mis seostub kindla keeleväljendiga. Tal on kaks aspekti:

- 1) tähendus sõltub üldisest kontekstist;
 - 2) tähendus sõltub sotsiaalsetest konventsioonidest ja kultuurikontekstist.
- Mõlemad aspektid peavad olema reprodutseeritavad. See iseloomustab leksi-kaalseid, grammatilisi või lausete tähendusi (vt 8. Lausesemantika) keeles.

6. Metafoor ja metaforisatsiooniprotsess

6.1. Sissejuhatus

Kõikides keeltes on metafoorid ning nad on inimsuhtluses fundamentaalsed. Isegi väikesed lapsed loovad neid keele omandamise protsessis. Juba varajases eas laiendavad lapsed nende sõnade tähendusi, mida nad teavad kuuluvat mingit liiki objektidele ja mõistetele, mille kohta nad ei tea veel *täiskasvanute* sõna. Lingvist Eve Clark toob näite, kuidas laps, kes esimest korda ütleb sõna *mooi* (ingl *moon* 'kuu'), kui ta näeb kuud, kasutab seda varsti, et kirjeldada kooki, ringi udusel aknal jms. Laps märkas, et kõik need objektid on ümmargused ja kasutas sõna *mooi*, et viidata ümmargustele objektidele (Clark 1971). Panin tähele, kuidas peaaegu kaheaastane eesti laps tegi sarnased tähelepanekud sõna *tiss* puhul. *Tiss* oli lapsele selge asi – ülimalt oluline, seostus ema ja turvatundega –, aga *tissiks* nimetas ta ka riiulinuppu ja kahte seinast väljaulatuvat kruviotsa. Laps märkas, et kõik need objektid olid nupukujulised. Täiskasvanud kasutavad metafoore vahenditena, et olla loovad ja kirjeldada asju elavalt.

Metaforisatsioon on universaalne mehhanism abstraktsete tähenduste tuletamiseks konkreetsete tähenduste najal. Metafooride kasutamise kohta on üldistavalt öeldud, et inglise (ka eesti) keeles konstrueeritakse näiteks ajametafoorid nii, nagu liiguksime füüsiliselt läbi aja tuleviku poole. Seega, tulevik on *eespool* (nt *Eeloleval kevadel istutame aeda puid. Astume järgmisse aastasse. Kuidas edasi elada?*). Samuti on küllaltki üldine, et metafoorid, mis viitavad minevikule, kasutavad sõnu, mis viitavad sellele, mis jääb seljataha (nt *kaua aega tagasi, kaks aastat tagasi*)⁸⁷. Metafoorid töötavad hästi ka suunal *ideed on objektid*, mida võib tajuda/aistida. Seega saab ideid haista ja kuulda (*Ta plaan kõlas mõistlikult*). Me teame isegi, et süda on see koht, kus kogetakse emotsioone. Selle üldprintsibi järgi paiknevad südames metafoorid emotsioonide jaoks (*Raske südamega edastas ta A-le teate onu surmast*). Enamus siin käsitletud metafooridest on konventsionaalsed e kokkuleppelised, s.t neid võib leida paljude keelekasutajate kõnest või kirjast. Keelekasutajad loovad muidugi ka omaenese metafoore. Kuid isegi siis peavad nad jälgima printsiipe, mis reguleerivad konventsionaalseid metafoore (Finegan 1994).

Võib arvata, et mõned metafoorsed mustrid esinevad paljudes maailma keeltes. Aga mitmed metafoorilise laienduse printsibiidid erinevad keeliti. Hiina

⁸⁷ Enamik ajametafooride näiteid pärineb Ann Veismanni magistritööst *Aega väljendavad ruumimetafoorid*, Tartu 2000.

(mandariini) keele metafoorid aja kohta liiguvad *mineviku* suunas. Polüneesia keeled – samoa ja tahiti – käsitlevad emotsioonide metafoorilise paigana *kõhtu* (muide, väidetavalt kunagi ka eesti keel: nt *külma kõhuga*). Sellised printsiibid peegeldavad eri kultuuride erisuguseid maailmanägemisi.

Tüüpiliselt (algselt) on mõistetud metafoori all kunstilist kujundit, mille sisuks on sõna või väljendi kasutamine uudes tähenduses ülekande alusel. Eesmärgiks, ülekande sooritamise põhjuseks on poeetilise efekti saavutamine, kujundlikkus, nt *ajalõik* (*Tegemist on ükskõik mis seisukohast vaadatud pikka ajalõikudega*). Klassikaline arusaam metafoorist ütleb, et see on sõnade kasutamise iseärasus; midagi sellist, mis ei iseloomusta igapäevast keelekasutust, vaid poeetilist keelt. Käsitlus lähtub Aristotelesest ja seda on sajandite vältel peetud iseenesestmõistetavaks, märkamata, et see on vaid teooria, mis ei seleta suuremat osa tegelikust keelemuutusest ja keelekasutusest.

Praeguseks on metafoor juba omaette uurimisala. Metafoorsed väljendid on nii tavalised ja levinud, et inimesed vaevalt märkavad neid. Umbes 1950ndatest on metafooriuuringud plahvatuslikult kasvanud ja võib öelda, et metafoori kohta on kirjutatud raamatukogutäis raamatuid, aga me ei tea ikkagi, mis on metafoor. Vaatamata eelöeldule on siiski tavaarvamus, et metafoor on poetide ja kirjanike stiililine vahend. Nii see pole. Pööre suhtumises metafoori toimus umbes 1980. aastatel. Metafoor ei ole kirjanduse pärusmaa, vaid keele pärisosa. Metaforisatsioon on peamine võtte, mille abil inimene loob uusi mõisteid ja toob keelde uusi tähendusi. Veelgi enam, metafoorsus pole üksnes keele, vaid inimese mõtlemise eripära. Ta on meie mõtlemise alus. Metafooril on oluline roll meie igapäevakeele struktureerimisel.

Jaan Kaplinski on kirjutanud, et metafoor on väljendi kasutamine uudes, sarnasuse alusel ülekantud tähenduses. Metafoor kujundliku sõnakasutusena teeb temast kõikjal oleva, aga ka ähmastab metafoori mõistet. Metafoori põhifunktsioone on see, et tema abil saame nimetada asju teiste asjade kaudu. See võimaldab kirjeldatavaid asju seostada parajasti oluliste tunnuste järgi, ignoreerides teisi. (Kaplinski 1997) Ta on metafoorist kirjutades muu hulgas esile toonud veel ühe olulise joone, mida on vähem mainitud: metafoor on meetod keerulise ja mitmenäolise tegelikkuse lihtsustamiseks. „Sõnade tähendused on mitmetahksed ja nii poeetilise kui ka filosoofilise mõtlemise sisuks ongi vahel eeskätt tähenduste ja tähenduskomponentide kaleidoskoopiline seostamine omavahel ikka uutes kombinatsioonides. Sellise kaleidoskoobimängu üks eesmärk on kahtlemata korra ja stabiilsuse säilitamine inimese suhtumistes. /---/ Metafoor on siis meetod keerulise ja mitmenäolise tegelikkuse lihtsustamiseks, transformeerimiseks inimesele lähemale.” (Kaplinski 1997: 220–221)

6.2. Metafoorsuse mehhanismid

Metafooriuuringute alguse juures on oluline nimi G. Lakoff. Viimane üritab metafooride kaudu ära seletada suure osa polüseemiast – ühe keerulisema nähtuse semantikas. Tähendused on seotud inimese tunnetustegevusega. Aga maailmatunnetusel pole selgeid piire, seega pole ka tähendustel selgeid piire. Samas pole tähenduste muutumine ja arenemine juhuslik protsess. Selle aluseks on kindel mehhanism ja üks seda reguleeriv printsiip on metafoorsus: tähendused arenevad metafoorse ülekande teel, lähtudes konkreetsest, liikudes samm-sammult abstraktsema poole. Mingi ratsionaalne tuum selles on, kuigi praeguseks on ka teistsuguseid käsitlusi.

Tähendusülekannete juures on oluline kogemuslikkuse dimensioon. Semantilise sfääri aluseks on inimese meeleline ja sotsiaalne kogemus ning tähendused tuletatakse kogemuslikkusest kindlate struktuuride, kindlate protsesside alusel (millest üks on metaforisatsioon). Maailmatunnetuslik kogemus on juba selles, kuidas inimene end puhtfüüsiliselt kujutab, sest selles pole midagi juhuslikku. Kui me oleksime kera- või kuubikujulised, oleks meie maailmapilt teistsugune. Kogemuslikkus on aktuaalne ka kultuurilises tähenduses. Üks kognitsiooni ja kogemuse ülesehitusdimensioon lähtub meelelisest maailmapildist ja metafoorsusest, teine kultuuriliselt aluselt. Haldur Õim on semantika rollist kõneldes öelnud, et aktiivne ja determineeriv osa kuulub inimese kognitsioonisüsteemile, inimkogemuse kategoriseerimise üldistele seaduspärasustele (kategoriatest keeltes vt ka Tenjes 2005). Need on põhimõtteliselt primaarsed keele struktuuri suhtes. Keelelised tähendused rajanevad tunnetuslikel kategooriatel, fikseerivad neid. Iga tunnetuslik kategooria ei pea leidma ega leiagi fikseerimist keeles. Tunnetuslikud kategooriad on vaid osaliselt bioloogiliselt determineeritud. Suurem osa neist on kultuurilis-kogemuslikku algupära ja võivad seega kultuuriti oluliselt erineda. (Õim 1990)

Eelneva kokkuvõtteks võib öelda, et metafoor ülekantud tähendusena on sõnakasutuse laiendus väljapoole tema esmakasutust. Tüüpiliselt on metafoori puhul tegemist kunstilise kujundiga, nt *alatus kuristik*, *külm arvestus*. Aga *jõe suue* ('jõe suu') või *mäe jalam* (*'mäe jalg')? Nüüdisaegsed metafooriuuringud peavad metafoori mõtlemise alusosiseks. Missugused regulaarsed kognitiivsed mehhanismid on selliste metafoorsete tähendusülekannete aluseks, mida me tavatseme nimetada metafoorideks? Kognitiivne semantika (vt 4.4. Kognitiivse semantika alused) annab siin kolm vastust.

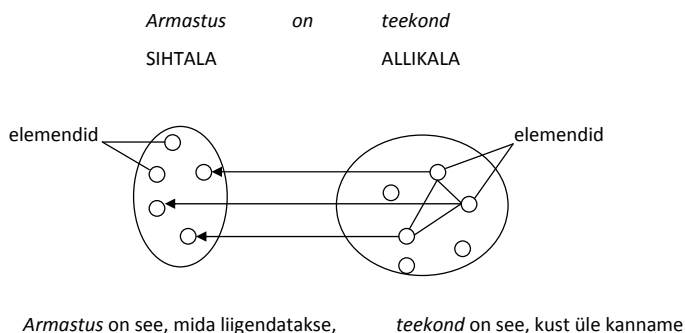
1. Metafoorid ei ole keele, vaid keele aluseks oleva *mõtlemise iseärasus*. Metafoorne pole keel kui konventsionaalne märgisüsteem, vaid inimese mõtlemine. Ülekanne toimub kahe mõistelise ala (ingl *conceptual domain*) vahel, sõltumata keelest. Mõistelise ala liigendus kantakse üle teisele alale ja siis tekib metafoor.

2. Keelega seoses ei iseloomusta sellised ülekanded mitte ainult tavapärasest hälbivat, poeetilist keelt, vaid ka igapäevakeelt. Ülekande aluseks on *kujutelmad*, ja ülekanne võib olla nii poeetiline kui ka tavapärase.
3. Metafoorid niisugustena pole keeles perifeersed, vaid absoluutselt *kesksed* nähtused.

6.3. Sihtala ja allikala

Metafoori keeleteaduses ja väljaspool seda on käsitletud G. Lakoff, M. Johnson, M. Turner, R. Gibbs jpt. G. Lakoff on sisse toonud *kontseptuaalse metafoori* mõiste. Kontseptuaalne metafoor on seda tüüpi metafoorne ülekanne, kus ühe mõisteala **struktuur** kantakse üle teisele mõistealale. Näiteks *Armastus on teekond*. (Suhted on jooksnud ummikusse. Ummik on seisund, kus püütakse liikuda mingis suunas, kuid tulutult. Et samas suunas liikuda ei saa, peab midagi muutma. Suhe on liiklusvahend (endiste) armastajate vahel jne, jne.) Niimoodi ühe mõisteala väljendeid korjates saame väljendeid, mis on rakendatavad teisel alal mingil kindlal viisil. Võime kanda üle mitte sõnad, väljendid, vaid *liigenduse*. Elemente võib mõlemas alas üle jääda, aga mõistestruktuur tuleb üle kanda (vt joonis 16).

Metafooriteooriat huvitab siin keelematerjali analüüsidest kaks küsimust: 1. Kas on fikseeritav mingi üldine printsiip, et näiteks teekonna kohta käivaid väljendeid saab kasutada armastusest rääkides? 2. Kas on võimalik fikseerida printsiipe, kuivõrd teekonna üle arutamine, arutlusviisid on üle kantavad armastuse üle arutlemisele? Lakoffi järgi on vastus mõlemale *jah* seepärast, et me kanname üle ühe mõisteala struktuuri ja selle ala arutluse. Alad ise võivad olla teineteisest kaugel. Seda, mida üle kantakse, nimetatakse *sihtalaks*, ja seda, kust üle kantakse, – *allikalaks*. Ülekandmine tähendab, et üle kantakse terve mõistestruktuur, mitte ühe elemendi iseärasused. Toimub projektsioon: oluline on vastavuste piisav hulk nii, et üle kanduks süsteemsus. Näide joonisel 16 lausega *Armastus on teekond*.



JOONIS 16. Metafoorse ülekande kui niisuguse graafiline illustratsioon.

Alade vahele peame kehtestama vastavuse. Elemente võib mõlemal üle jääda, aga mõiste struktuur tuleb üle kanda. Et üle kantakse struktuuri, võime kujundada uusi väljendeid sihtala kohta ja meist saadakse aru, kui tabatakse ära allikala. Metafoor on niisugune mõtlemisviis, mille puhul võime allikalast lähtudes otsida uusi elemente sihtala jaoks.

Inimese maailmatunnetuse ja mõtestamise käigus toimub siis mõisteline projektsioon ühest mõistevaldkonnast teise. Mis on mõisteala domeen e valdkond? Kust need alad tulevad? Nad algavad inimese kehast, siit ka mõiste *kehastumine* metafoori- ja kognitsiooniuuringutes. Metafoorsed projektsioonid säilitavad allikala kognitiivse topoloogia. See seletab, miks metafoorsed ülekanded ei ole meelevaldsed (nn topoloogia säilib). Järelikult on siis metafoor mõtlemise ala. Me ei pruugi *alast* üldse rääkida, sest see pole keeleline, vaid mõtteline (ala)! Meie tunded, inimese sisemaailm – nendest ongi otse raske rääkida ja nendest rääkimine on paljuski metafoorne. Samuti on keeruline rääkida ajast.

Tüüpiliseks allikalaks on füüsilised, ruumilised dimensioonid. See on sügavalt kajastunud meie keeles ja teadmistes. Tihti ei pruugi kahe ala (allikala – sihtala) seostamise aluseks olla üks ülekanne. Metafoorid on seda efektiivsemad, mida rohkem on ülekandeid. Seostamise aluseks on küll füüsiline ruum, kuid varjatud kujul on siin sees ka *liikumine*. Ülekandeid tehakse konkreetsema kogemuse suunast abstraktsema poole, mitte vastupidi. Füüsiline ruum on konkreetne. Mida lähemale meelelisele tajule, seda konkreetsem see on. Abstraktsele tasandile saab minna, lähtudes konkreetsest. Mõisteline ala võib tähendada teatud alust, aluskihti, millest võivad sündida mõtted, otsustused ja keele struktuur.

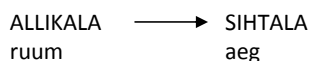
Muidugi jääb siin lahendamata probleeme. Kui me eelneva idee järgi ehitame oma kogemust üles nii, et kanname konkreetseid skaalasisid abstraktsemale ja abstraktseid skaalasisid struktureerime liikumise järgi, jääb küsimus, kas sel juhul on metafoori ülesanne *luua* see struktuur või *markeerida* see struktuur? Kui me oma abstraktset kogemust struktureerime nii, ja mujalt ei saa me midagi, siis kust see sihtstruktuur pärit on, mis Lakoffi järgi on ikka väga oluline ja asjassepuutuv? Kui aga metafoorid ainult fikseerivad struktuuri, siis on metafoori roll väiksem, ta ainult *seab* inimese kogemuse *paika*, ei loo seda.

6.4. Keeleline aegruum

Ajast ei saagi rääkida, kui me ei räägi ruumist. Keeleaeg sellisena pole seotud füüsikalise ajaga. Ruum on inimesele primaarne. Keha ütleb meile ruumi kohta, aga aja kohta ei ütle ta midagi. Arvatakse, et kõikide teadaolevate keelte kohta kehtib väide, et aeg on joon. Ajajoon tähendab, et

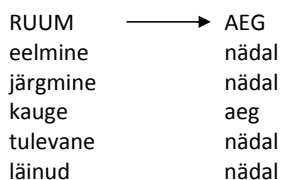
keeleväljendites on sündmused paigutatud ühedimensioonilisse ulatusse, ajajoon väljub nullpunktist (keeleliselt *siin-ja-praegu*). Seega on keeleline aeg semantiline kategooria, mis loob suhte kõneks oleva situatsiooni või sündmuse aja ja lausungi aja vahel (Traugott 1975: 207). Aja ja ruumi väljendite suhe pole siiski ainult ruumiliste mõistete laienemine ajalisteks mingit laadi metafoorsetes protsessides. Ajaliste väljendite põhifunktsioon on *eristada* ruumisuhteid. Ruumi esmased omadused on (Traugott 1978: 393) järgmised: 1) asetus (suhe, staatiline või dünaamiline, suhe osutuse punkti(desse), nt *siin, sealt*; 2) tasand v dimensioon, nt *ees, taga, ülal, peal*; 3) kuju, nt *ümar, loogeline*. Keeleline aeg valib eelkõige asetuse ja tasandi v dimensiooni; ruumi kuju pole nii oluline. Näiteid: *tuleb aeg, kui ...; aeg möödus; läinud aastal*. (Veismann 2000)

Kognitiivset semantikat (vt 4.4. Kognitiivse semantika alused) huvitab puhta mõttemaailma liigendus. Näiteks inimesed liigendavad aega ruumi terminites. Lähtealaks, allikalaks on ruum, sihtalaks aeg (vt joonis 17).



JOONIS 17. Ruumimõistete ülekande suund ajavaldkonda.

Ruum on kohad, asjade mõõtmed ja liikumine. Me kanname oma ruumilise taju ala üle ajavälja liigendamisele. Metafoorne ülekanne pole kahe sõna, vaid kahe semantilise välja vahel. Ruumitaju on meile meeleliselt antud, ajataju aga mitte. Tuleb silmas pidada, et mitte kõik aja aspektid pole pärit ruumist. Kust ülejäänud on pärit, seda metafooriteooria ei täpsusta. Metafoorse ülekande näidet ruumist aega keele kaudu vt joonisel 18.



JOONIS 18. Eestikeelsed näited ruumi- ja ajaväljendite metafoorsusest.

Eesti keeles on palju mäarsõnu ja kaassõnu, mis on kahetähenduslikud: *eespool, ettepoole*: *Ettekande aeg tõsteti ettepoole*. G. Lakoffi ja metafori-

satsiooniteooria järgi on põhimõisted aja suhtes kontseptualiseerituna ruumi/liikumise terminites *asjad* ja *maastik*. Lakoffi järgi on *ruumilt ajale ülemineku kujutelmade* ülekandel süsteem, isegi kaks süsteemi, mis on pealegi teineteisega vastuolus.

1. Aeg, ajad on asjad, mis liiguvad kindlal viisil vaateleja suhtes, kes on fikseeritud. *Ajad on asjad* on eesti keele puhul valdav, on leksikaalselt massilisem – vaateleja on paigal ja asjad (s.t aeg) mööduvad: *aeg läks, aeg tuleb, aeg möödus, aeg jõudis kätte. Elasime tormi üle* (ehkki tegelikult *elasime alt, torm läks üle*). Aeg liigub kindlas suunas, eestpoolt tahapoole.

2. Aeg on nagu ruum või maastik, millel vaateleja liigub. *Aeg on ruum*. Aeg on kujuteldav ruumina ja siis on aeg või ajad tulevikus ja ka minevikus olemas. Aeg on ühedimensiooniline (*enne, pärast*). Olevik on aeg, mis parasjagu möödub, ja me võime öelda *nüüd* asemel *siin*. Võimalus, et aeg on ruum, kus vaateleja liigub, on eesti keeles raskemini tabatav, kuid tal on sügavamad juured. Nt *Ta tegi seda terve päeva*. Päev oli paigal, tema liikus. Eesti keel kasutab siin kohakäändeid, eelkõige alalütlevat: *juhtub sel nädalal*. Me liigume nädala peal, nädal aga on paigal. Inglise keel kasutab prepositsiooni *in* ('sees'). Eesti keeles on leksikaalselt üks, aga grammatiliselt teine süsteem. Kuid need süsteemid võivad ristuda: 1) miski tuleb, miski liigub; 2) koht, mille peal saab olla. Nt *tuleval nädalal*: 1) nädal, mis tuleb meie juurde; 2) *tulev* ('eelseisev') nädal' kui mingi ruum.

6.5. Ajametafoorid: liikuv aeg ja liikuv vaateleja

G. Lakoff ja M. Johnson ütlevad, et kui füüsikas on aeg mõiste ja liikumine on defineeritud kui koha muutus ajas, siis kognitiivse semantika järgi on vastupidi: liikumine näib olevat primaarne ja aeg on metafoorselt mõistetud liikumise kaudu (Lakoff, Johnson 1999: 139–140). Seega on liikumine keeleajas primaarne: tänu liikumismetafoorile saab mõelda kas läbi aja liikuvast maailmast või seisvast maailmast mööda liikuvast ajast (Fillmore 1997: 45).

Peamine metafoor aja mõistmiseks (G. Lakoffi ja M. Johnsoni järgi) on orientatsioonimetafoor, millega kombineeruvad liikuva aja, liikuva vaateleja ja ajamaastiku metafoorid. Orientatsioonimetafoori puhul asub vaateleja olevikus näoga tuleviku ja seljaga mineviku poole (vaateleja aeg). Nt *Tal on suur tulevik ees. Jätame sündmuse seljataha*. (Veismann 2000: 58). See on maailma keeltes üsna levinud ajaorientatsiooni moodus. Kuid on ka keeli, kus minevik on silme ees ja tuleviku päev seljataga, nt aimara keel Tšiilis.

Orientatsioonimetafoor kombineerub harilikult liikuva aja metafooriga, kus vaateleja seisab paigal ja aeg möödub temast nagu hulk liikuvaid objekte (aeg on liikuv objekt).

Tuleb aeg, mil me saame vabaks.

Sellest on palju aega mööda läinud.

Jõulud on peagi kätte jõudmas. (Veismann 2000: 58, 59)

Liikuva aja metafooris on harilikult liikuv objekt näoga vaatleja poole.

Me vaatame tulevikule näkku.

Orientatsioonimetafoor kombineerub ka liikuva vaatleja või ajamaastiku metafooriga. Selle järgi asub vaatleja olevikus ja ajad on mõistetud kui kohad maastikul, vaatleja teekonda saab mõõta, s.t ajahulk võib olla pikk või lühike (vaatleja võib liikuda, aga ka ajad on kohad maastikul, tekib selline multifilmitunne).

*Kas sa jääd **pikaks** ajaks?*

Astume uude aastasse. (Veismann 2000: 59).

Liikuva vaatleja metafoori näiteid: *Tõstame koosoleku **edasi***, järelikult hilisemaks (Veismann 2000: 59).

Tegelikult ongi nende kahe – liikuva aja ja liikuva vaatleja – metafoorid kombineerunud ja erinevus minimaalne. Eristab ainult see, kumb on esiplaanile tõstetud ja kumb on taust. Kuna paljud erinevad keeled kasutavad sarnaseid metafoore, arvataksegi, et need metafoorid pole suvalised, vaid motiveeritud meie kõige põhilisemast igapäevakogemusest.

Eesti keel kasutab ajamääruse käänatena sees- ja alalütlevat ning nende sünonüümina ka omastavat käänat kombinatsioonis sõnaga *sees* või *peal(e)*.

*Pühapäeva **peale** pole ma ühtegi tööd planeerinud.*

*Katsu oma töö õige aja **sees** ära lõpetada.* (Veismann 2000: 68)

Orientatsioonimetafooriga esialgu sobimatuna näivad *kahe päeva eest* (minevik) ja *kolme päeva pärast* (tulevik) on siiski sellega kooskõlas, lihtsalt esile on tõstetud ajaobjektide (sündmuste) liikumisel tekkiv järgnevus ja nende sellest tulenev sisemine orientatsioon: meile tulevikust vastu liikuva *objekti pära taga* on uus sündmus, s.t võib ütelda, et see on *pärast midagi* (Veismann 2000: 70). Samas võib ka ütelda, et liikuva aja metafooris pole orientatsioonil nii selget rolli, liikuva aja väljendid kehtiksid ka juhul, kui (seisev) vaatleja asuks ajavoolu kõrval, s.t ajavoolu suunas hoopis küljega.

Minevik, olevik ja tulevik eksisteerivad ainult tänu deiktilisele keskpunktile (praegu, kõnelemise aeg) (samal teemal vt ka Lõbus, Tenjes 2010). Liikuva aja metafoori puhul liigub aeg (olevikus) seisvast vaatlejast mööda (võimalik, et eest taha, ent selgelt see enamasti ei avaldu). Liikuva aja metafooriga on seotud võimalus ajale kui liikuvale objektile omistada

sisemised esi- ja tagaosa (e sisemine orientatsioon) vastavalt liikumissuunale. Näiteid mineviku esitamisest:

Minev:

Mineval suvel oli laulupidu. See oli **mineva** sajandi 60ndail.

Läinud:

Läinud aastal oli soe suvi. Armastab kõnelda **möödunud** aegadest.

Möödanik:

Möödunud laupäeval oli ilus ilm.

Liikuvate ajaobjektide järgnevust ja liikumist seoses aja kui objekti sisemise orientatsiooniga saab eesti keeles väljendada nii, et aja esiots liigub mineviku suunas eespool: nt **eelmisel aastal**, **eelnevatel aastatel**, **eelmisel nädalal**.

Paari aasta eest polnud veel seda maja.

Hiiumaa asustati umbes 700 aasta eest.

Kuidas liigub tulevik? Kui orientatsioonimetafoori arvesse võtta, siis võiks ütelda, et tulevik liigub liikuva aja metafooris olevikus seisva vaatleja poole, tuleb talle vastu (*tulevik on tulev, minevik on minev*).

Aeg kui liikuv objekt jaotub esi- ja tagapooleks. Aeg liigub vaatlejale vastu, s.t *aja tagumine ehk päraosa* on vaatlejast kaugemal kui esiosa, s.t kaugemal tulevikus: *pärastpoole, pärast* 'kunagi hiljem':

Praegu ta tulla ei saa, ta tuleb pärast.

Kaks nädalat pärast seda.

Esmaspäev nädala pärast.

Pärast ilmub, kui liikuva ajaühiku pära on seisvast vaatlejast möödunud, nt *aasta pärast, vähe aja pärast*. *Pärast* 'millegi järel, millestki ajutiselt hiljem, peale (sõna *pea* alaleütlevas käändes)':

Kella kolme paiku pärast lõunat.

Varsti pärast pühi.

Järgnevates näidetes on aeg täpsustamata, on vaid sündmuste korduvus või järgnevus. Näiteks *tagant, järelt* on seotud ruumilise järgnevusega: *mõne aja tagant*. *Loengud toimuvad iga kahe nädala tagant*, s.t kaks nädalat mööduvad vaatlejast ja selle tagant ilmub taas loeng. (Veismann 2000)

Esi-sõnast tuletatud väljendid aja või sündmuse alguse kohta: *esimesel hetkel, esiti, esialgu, esiotsa* – viimaste puhul tuleb selgelt välja, et tegemist on (liikuva) ajaobjekti esimese otsaga, kus midagi toimub.

Ajad on kui paigad ajamaastikul. Inimene e vaatleja liigub selle metafoori kohaselt n-ö mööda ajamaastikku tulevikule vastu. Metafoor kombineerub selgelt orientatsioonimetafooriga, vaatleja liigub, nagu tuleviku poole. Näiteks kui inimene liigub läbi aja, nagu tuleviku poole, siis tema seljataha jääb läbikäidud tee ehk minevik – *tagasi: kaua aega tagasi, pikemat aega, kaks aastat tagasi*. Otseselt orientatsioonimetafooriga suhestub *seljataga*.

Ranked ajad on nüüd seljataga.

Kui ülikool seljataga, läksin tööle.

Naisel olevat seljataga kaks luhtunud abielu.

Vaatleja ees, s.t liikumissuunas on (orientatsioonimetafooriga sobivalt) tulevik. Sellele, et aeg n-ö tulevikus seisab ja sinna liikuvat vaatlejat ootab, osutavad väljendid *ees* või *eel*: *eelseisval nädalal, eeloleval aastal*.

Kellaajaväljendite puhul liigub vaatleja asemel kella seier: *Kell saab vee-rand kaks. Rong läheb viie eest pool [kuus]* – seieril on veel 5 minutit liikuda, enne kui ta mainitud kellaajani jõuab. Võrdle: *kell saab viie pärast kaks*. Siin ilmub n-ö viie minuti aja järel liikuva aja pära ja sellega koos / selle taga (saab) kell kaks. Ma ütleks, et me oleme juba lihtsama kujutlusega harjunud!

Selgelt maastikumetafoore kasutavad mitmed olevikule või lähitulevikule osutavad väljendid. Ruumisuhete valdkonnast on need valinud mõistestamiseks teekonna trajektoori – et kiiresti kohale jõuda, peab minema nii otse kui võimalik. Näiteks *otseteed, otsekohe, otsemaid, joonelt, otsejoones*.

Need vead tuleb otseteed kõrvaldada.

Jõudnud jõe äärde, hüppas ta otseteed vette.

Otsekohe oli vaja tööle asuda.

Läksin joonelt direktori jutule.

Poiss jooksis joonelt õue.

Nüüd jookseb otsejoones emale kaebama.

Aegamööda [~ *mööda aega*]. Selles väljendis võib kujutada vaatleja liikumist.

Aegamööda muutus olukord paremaks.

Sügishommik valgeneb aegamööda.

Samuti *aja jooksul*. Siin kõnnitakse mööda aega, miski tuleb, kaob, muutub mööda aega. *Tundub, et nende puhul on tegemist just pigem liikuva vaatlejaga, kes jalutab vastavalt mööda aega (vrd mööda teed, teed mööda) või piki aega (vrd piki kallast) või lausa jookseb ajas (aja jooksul)*. Viimase puhul võib siiski tegemist olla aja jooksmisega vaatlejast mööda, sel juhul paigutuks

väljend liikuva aja metafoori alla. (Veismann 2000: 85) Mulle tundub siiski, et siin võib olla tegemist aja jooksmisega (*aja jooks*) vaatlejast mööda – seega need oleksid liikuva aja metafoorid.

Ruumiväljendid *siiani*, *senimaani*, kus esmane tähendus on ajaline, alles teiseks ruumiline ('selle kohani'):

*Siiani pole olnud mahti hirmule mõelda.
Magasin hommikust siimaani.*

Läbi:

Istub päevad läbi üksi kodus.

Vaatleja liigub läbi kogu ajavahemiku.

Tulevik on meie ees nagu mujalgi Euroopas, minevik seljataga. Liikuva aja puhul vaadeldakse lihtsalt sündmusi sisemise järjekorra ja liikumise alusel, mis võimaldab minevikule osutamise tagasõnaga *eest*. Liikuva aja metafooris võib enamiku väljendite puhul kujutleda ka vaatlejat, kes jälgib aja voolu kõrvalt.

Ajast kõnelemise metafoorid võivad olla kultuurispetsiifilised. Näiteks lääne kultuuris mõistetakse aega kui ressursi, eelkõige raha. Nt *aega raiskama*; *aega kulutama*; *aega kasutama*; *aega kokku hoidma*; *aega on piisavalt*; *aega on napilt*.

*Pean oma aja üle arvet pidama.
Kaotasin palju aega.*

Eesti keeles on metafoore, mis tähendavad ühe metafoori järgi minevikku ja teise järgi tulevikku. Tavaliselt saab lause kontekstist aru, kumb on kumb. Juba 1971 on leitud, et ühe keele sees võib olla sisult vastukäivaid aja mõistestamise viise, nt *eeloleval nädalal* = *järgneval nädalal*. C. Fillmore (1997: 47) peab põhilisteks ajasõnadeks *varem* ja *hiljem*, sest need ei tugine liikumismetafoorile. Keeliti on siin erinevusi. Samas ei tohiks unustada polüseemiat keeles: mõned väljendid võivad tähistada nii ruumilist kui ajalist ees- või tagaolemist. Näiteks pr *avant* 'esikülgl, esiosa', 'enne, varemalt', 'edasi', 'peagi, varsti' (Veismann 2000).

6.6. Kokkuvõte metafoorsusest

Ruumimetafoorsete ajaväljendite rohkus võiks näidata, et ruum on aja kontseptualiseerimisel oluline allikala. Kas ruum on ikka primaarne? Ruumi väljendid ise on tihti arenenud objektinimedest, kehaosaterminoloogiast (*pühad jõudsid kätte*, vt lisaks ka Tenjes 2006, 2010). Ja need terminid on võinud metafoorsete ülekannete teel levida nii ruumi kui abstraktsetesse valdkondadesse ning põhitähendus on kadunud aegade hämarusse. Keeleliselt väljendatakse aega just ruumiterminites, vastupidiseid näiteid on raske leida.

G. Lakoffi ja M. Johnsoni järgi (1999) pole ajast võimalik mõelda ilma metafoorita (s.t liikumise ja ruumita), samuti ei saa seega olla küsimust, kas aeg eksisteerib inimese jaoks vaimust (ingl *mind*) sõltumatult, kui ta sellest räägib. Sõna *aeg* tähistab inimlikku mõistet, mida iseloomustab osalt vastavus sündmustega ja osalt metafoor. Need koos struktureerivad meie kogemust ja annavad meile ajalise kogemuse, mis on igal juhul reaalne. Nii on aeg inimeste kehade ja ajude loodud, kuid ta struktureerib kogemust ning lubab aru saada maailmast, füüsilisest ajast ja ajaloost (Lakoff, Johnson 1999: 166–169). Tegelikult, lohutuseks, ütlevad ka G. Lakoff ja M. Johnson (1999: 169), et bioloogiline ja kognitiivne aja konstrueerimine ei tee seda subjektiivseks või juhuslikuks, vaid ainult kultuuriliseks.

7. Metonüümia⁸⁸

Kui metafoore on palju uuritud ja neist ka väga palju kirjutatud, siis metonüümia on uurijate huviorbiiti jõudnud hiljem ning käsitlusi on vähem. Metafoorid on olnud (ka teoreetilise) semantika huviorbiidis pikka aega ja massiivselt, s.t mitmesuguseid liigitusi ja näiteid on kirjanduses palju, aga metonüümia juurde tuldi hoopis hiljem ja seetõttu, eriti õppematerjalis, on vajalik nende tutvustamine näideterohkel kujul.

Metonüümia on sõna või väljendi kasutus uudses ajalise, ruumilise, põhjusliku, päritolu või muu suhte alusel ülekantud tähenduses. Näiteks on autori nimi tema teose asemel (seda sõna *Wiedemannis* ei ole, näitusel oli isegi kuus *Goyat*), anum sisu asemel (*katel* keeb), iseloomulik ese inimese asemel (uustulnukas kaotas maailma kolmandale *reketile*), linn või riik selle elanike asemel (jalgpallis võitis *Hispaania*), materjal eseme asemel (tähtis *paber*). (Erelt, Erelt, Ross 2007: 666) Metonüümia mõiste tuleb kreeka sõnast *metonymia* 'nimevahetus'.

Kui metonüümiat defineeritakse troopide kaudu, on ta liik troope, sõna või väljendi kasutus ülekantud tähenduses, kusjuures ülekanne põhineb ajalisel, ruumilisel, põhjuslikul, päritolulisel, kvantitatiivsel (sünekdohh) või muul suhtel. Troop on kõnekujund, mis seisneb sõna tähenduse muutumises kaasteksti mõjul, sõna kasutatakse ülekantud tähenduses. Kui esialgset ja uut tähendust seob loogiline, assotsiatiivne suhe, siis on tegemist metonüümiaga. Kui seos põhineb sarnasusel, siis on see metafoor, ning tähenduslik vastupidisus tähendab ironiat. (EE 6. 1992: 305) Sünekdohhi kui metonüümia liigi all mõeldakse tähenduse ülekannet kvantiteedisuhte alusel. Näiteks üksiktunnus terviku tähenduses (*valgekrae* 'ametnik', *Kreml* 'Venemaa'), tervik osa asemel (*maailm* 'ümbritsevad inimesed' ei taha mu murest midagi teada), konkreetne arv ebamäärase tähenduses (toon sulle *tuhat* tervist 'palju tervisi'). Sünekdohhi kasutatakse tihti liitsõnade moodustamisel (osa terviku asemel). Keeles on näiteks olemas palju liitsõnu järellosaga *-pea*, mis tähistavad inimesi, andes neile mingist aspektist hinnangu ea, välimuse, iseloomu või muu kohta: *hallpea*, *kahupea*, *kräsupea*, *käharpea*, *kiilaspea*, *paljaspea*, *tuulepea*, *põikpea*, *lollpea*, *puupea*, *tarkpea*, *kavalpea*. (Erele, Erelt, Ross 2007: 667)

⁸⁸ Tänan Inna Semjonovat võimaluse eest kasutada metonüümia peatükis materjale ja näited tema magistritööst *Metonüümia semantilised funktsioonid eesti keeles*. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti keele (võõrkeelena) osakond. Tartu 2010.

7.1. Metonüümia ja metafoor

Metonüümia on metafooriga sarnane – nimetatakse üht objekti, silmas peetakse teist. Erinevalt metafooridest ei ole metonüümia tuletatud võrdlusest või objektide sarnasusest. Nende objektide vahel peab olema muu side, näiteks ajalis-ruumiline. Teisisõnu: metafoor on asendus või assotsiatsioon sarnasuse alusel, metonüümia on asendus või assotsiatsioon külgnevuse, läheduse alusel. Metonüümia puhul on kasutusel üksainus kogemusdomeen. Domeene (vt ka 6.3. Sihtala ja allikala) mõistetakse skeemide, taksonoomiliste kategooriate, üksteise sees paiknevate mõistepiirkondadena jne. (Õim 2003: 116)

Küsimus on aga selles, kui selgesti metafoori ja metonüümiat saab teineteisest eristada. Mõned teoreetikud arvavad, et metonüümia on metafoori liik või allklass (Genette, Levin, Searle). Teised pakuvad, et metafoor ja metonüümia on vastuolus, sest nad on tekkinud vastandlike põhimõtete alusel (Bredin, Jakobson). (Gibbs 1993: 258)

Kuigi nii metafoor kui metonüümia tähendavad kujutamist, projitseerimist (ingl *mapping*), nad ikkagi erinevad teineteisest. Sageli sõltub metonüümia ja metafoori eristamine domeeni mõiste käsitlesest (vt ka Krikmann 1985, 1994). Hea näide sellest, kuidas saab domeene erinevalt mõista, on inimdomeeni tõlgendamine. Kui füüsilist ja mentaalset pidada eri domeenideks, siis emotsioonid kuuluvad mentaalsesse domeeni. Kui emotsioonidest räägitakse nende väliste ilmingute terminites, siis on tegemist projitseerimisega ühelt domeenilt teisele ehk metafooriga. Kui kõik inimlik (nii füüsiline kui mentaalne) loetakse samasse domeeni kuuluvaks, siis selle sees toimuvad mõistenihked mõtestuvad metonüümiatena.

On ka juhtumeid, millal ei ole võimalik öelda, kas tegemist on metafoori või metonüümiaga. Sellisel juhul on lauses nii metonüümia kui ka metafoor. Niisuguseid juhtumeid kirjeldavad William Croft ja Alan Cruse (2004: 218–219). Nendes juhtumites esinevad nii metafoor kui metonüümia, kuid on näha, et nad *annavad erinevaid* tulemusi. Alltoodud näites on konstruktsioonide tõlgendamisel kasutatud nii metafoori kui metonüümiat:

Ta võttis ministri kõrvust kinni, ja veenis teda enda plaani vastu võtma.

Selles lauses on tegemist metonüümiaga, sest sõna *kõrv* on *inimese* asemel (osa terviku asemel), ning metafooriga, kuna *ta võttis ministri kõrvust kinni* tähendab 'võitis ministri tähelepanu'.

Alan Cruse (2004: 212) on esile toonud tervelt kolm peapõhjust, mis motiveerivad metonüümse suhte kasutamist: ökonoomia, referendini jõudmise lihtsus (ingl *ease of access to referent*), külgnevate (assotsiatiivsete) suhete äramärkimine.

Metonüümselt süstemaatilist polüseemiat on kõige rohkem nimisõna semantikas. See on nimisõna semantiline omapära. Teatavate reeglite järgi ja teatud (pragmaatilises) kontekstis nimisõnal oleks nagu võimalus vabalt laieneda, venida tähistama mitmesuguseid külgnevaid omadusi, tegevusi, kohti, aega, osalisi jm. (Langemets 2009: 9)

Mõned sõnad võivad olla n-õ üleni metonüümsed. Näiteks üleni metonüümne on sõna *tee*. *Eesti keele seletussõnaraamatu* järgi on toidusõnal *tee* 8 tähendusüksust, millest koguni viis on seotud metonüümsel süstemaatilisel moel. TAIMEST ('teepõõsas') saadakse MATERJAL/AINE ('kuivatatud lehed ja pungad, teepuru'), millest valmistatakse TOIT ('jook'), mida serveeritakse tüüpilise KOGUSENA ('tass teed') ja millega on seotud TEGEVUS/SÜNDMUS ('teejoomine'). Ülejäänud kolm tähendusüksust on algupärase *teega* seotud analoogia alusel. *Teeks* nimetatakse ka muudest TAIMEDEST saadud osi (varsi, lehti) ja sellest tehtud jooki või tömmist (TOIT). (Langemets 2009: 14)

7.2. Metonüümia alaliigid

Metonüümia alaliikide koostamisel on heaks aluseks Arvo Krikmanni liigitused (vt Krikmann <http://www.folklore.ee/>). Tihti sulavad metonüümia alaliigid üksteisesse ning neid on raske eristada. Metonüümia alaliigid võivad olla järgmised: OSA TERVIKU ASEMEL, OMADUSE KANDJA OMADUSE ASEMEL, AINSUS MITMUSE ASEMEL, TERVIK OSA ASEMEL ja OMADUS INIMESE ASEMEL.

7.2.1. Osa terviku asemel (*Id pars pro toto*)

Osa terviku asemel tähendab, et osa olendist, agregaadist, süsteemist jne esineb olendi asemel. Inimesest kõneldes esindatakse teda tavaliselt kehaosade või riietuse kaudu. See alatüüp on kõige tavalisem metonüümilise ülekande näide keeles.

Viis suud söömas (viis inimest). (EE 6. 1996: 92)

Laua äärde, laua taha istus iga päev hulk näljaseid *suid*. (EKSS 2009)

Noorukite seas oli andekaid *päid* ('andekaid inimesi'). (EKSS 2009)

Sinu mees küll teisi *selikuid* ei vaata. (EKSS 2009)

Aed ehitati nii kõrge, et võõras *silm* sellest üle ei ulataks nägema. (EKSS 2009)

Võib ütelda, et viimane näide esindab ühtlasi alaliiki *ainsus mitmuse asemel*. See on näide, kuidas metonüümia alaliigid saavad üksteisega kokku sulada ning neid on raske eri alaliikidesse jaotada. See seletab ka tõsiasi, miks eri autorid esitavad erisuguseid metonüümia alaliikide jaotusi.

Näiteid tubli mehe või poisi kohta.

Ta on naljavend ja üldse vahva **vunts**.
 Ole õige (hea) **vunts**, astu minu poolt läbi!
 Kalle oli kange **vunts**, ei löönud millegi ees risti ette.

Näide vuntsilise mehe kohta.

Kes see **vunts** siin pildil on? Vana **vunts** istus trepil ja tõmbas piipu.

Näiteid naise kohta.

Poiss jahib **seelikuid**, jookseb iga **seeliku** järele.
 Märts näib olevat ühe **seeliku** õnge sattunud.
 Plikad võisid temaga mistahes teha ja tema, kelle ees suuremadki
 vennikesed värisesid, laskis **seelikutel** teha, mis nad heaks arvasid.
 (B. Kangro)
Jookseb iga seeliku järel. (Õim 2007: 380)

Näide mehe, mõnikord ka üldse inimese kohta.

Keelatud vilja ihaldavad ka tänapäeva eevatütred ja **aadamad**.

Näiteid inimese kohta.

See jää veel **jalga** ei kannal.
 Nii pime, et ei näe **jala** ette(gi).
 Mees kukkus **jala** pealt (püstiolekust) kokku ja oligi surnud.

Pöörab **näo** kõrvale, ära.
 See **nägu** tundub tuttav.

Näide loomade kohta.

Hobused magavad **jala** peal (seistes).

7.2.1.1. Näiteid somaatiliste mõistetega

JALG: [kuhugi] oma jalga tooma ~ tõstma ~ viima ('kuhugi minema või tulema').

Mitte kunagi ei **vii** ma sellesse majasse oma **jalga**.
 Sai siia ka oma **jalg tõstetud!**

Ta pole oma **jalga** enam meile **toonud**.

Kes sinna talvel ikka oma **jalga tõstab**?

JALG: *jalule ajama* ('liikvele, tegevusse ajama; ärkvele, üles ajama').

Terve maja aeti **jalule**.

Politsei aeti küll **jalule**, ent varast ei tabatud.

Lapsed aeti hommikul vara **jalule**.

JALG: *pole jalagagi ~ jalga(gi) [kuhugi] saanud* ('pole kunagi, üldse (kuskil) käinud').

Vanatädi **polnud jalagagi, jalga** teatrisse saanud.

KÄSI: sümboliseerib isikut, kes midagi teeb (enamasti adjektiivide vm sõnadega lähemalt määratud).

Metrood ehtasid tuhanded **käed**.

Üks tundmatu **käsi** oli kalmule lilli toonud.

Võõrad **käed** ei hoolinud hoonetest.

Virgad **käed** asusid appi.

Lahke **käsi** tõi toidu lauale.

Maja vajab hoolitsevat **kätt**.

Saadetis jõudis pärale mitme **käe** läbi.

Poiss on nüüd heades **kätēs**.

Kiri sattus õigetesse **kätēsse**.

Raamat on läbi käinud paljudest **kätēst**.

Küllap süütas hooned **kuri käsi** ('kurjategija, pahatahtlik inimene').

Ei olnud suurt tööd, sest oli püügivaheaeg ja jõude **käsi** oli linnas isegi küllalt. (J. Parijõgi)

KÄSI: 'üks vajalikest mängupartneriist kaardimängus'; 'bridžis ka mängija, kelle kätte mäng jääb':

Üks, neljas **käsi** on puudu.

Viimane **käsi** (tagakäsi).

Käsi käis, võttis.

7.2.1.2. Näiteid taevakehi tähistavate mõistetega

PÄIKE: tera 'kiir' ('päikesetõus'):

Poisid, maast lahti ja heina vihtuma, **päeva tera** tuleb juba varsti paistma. (EKMS 3. 1962: 434)

7.2.2. Omaduse kandja omaduse enda asemel

Metonüümia näiteid sugulussõnavarast.

Jüts püüab ennast **mehena** näidata.
 Ta on ikka **mees** mis **mees**.
 Tee siis midagi, kui sa vähegi **mees** oled!
 Mis **mees** sa oled, kui kartma lööd!
 Niisugune nüüd mõni **mees**!
 Pole see kellegi **mees**, kes midagi ei julge.
 Ole **mees**, ära ole memm!
 Selle töö peale pole tast **meest**.
 Elada saab igal pool, kui aga ise **mees** oled.
 Andres ja Jaan, vaat need on alles **mehed**!
 Ole **mees**, pea vastu!
 Tule rammu katsuma, kui **mees** oled.
 Ma olen teda ikka **meheks** pidanud.
 Räägime õige nagu **mees mehega**.
 Materjali saad, ole (muudkui) **mees** ja ehita.
 Ta on iga töö peale **mees, mees** iga töö peale.

7.2.3. Ainsus mitmuse asemel

Kõik see mees ('kõik koos')

Kõik see mees paadis. (EE 9. 1996: 92)

Kallale kõik see mees! Lükkame ta [= paadi] merre! H. Sergio
 (EKSS 2009)

7.2.4. Tervik osa asemel

Selle alaliigi korral tekib tihtipeale hüperbool ehk liialdus. Näiteks lausetes (1) ja (2).

(1) *Teda tunneb kogu eesti rahvas.* (EE 9. 1996: 92)

(2) Seda teab **terve linn**. (EKSS 2009)

(3) **Linn** otsustas tõsta maamaksu. (EKSS 2009)

(4) Heleda, musta, punase, värvitud **peaga** naine ('juuksed').
 (EKSS 2009)

(5) Sõi kaks **taldrikut** magustoitu järjestikku. (EKSS 2009)

Sellesse alaliiki kuulub ka näide, mille toob oma artiklis Löbner (2002).
 Institutsioon on vastava isiku asemel:

Ülikool sulges põllumajanduse osakonna ('jutt on ülikooli rektorist või juhtkonnast').

Perekonna naisliikmed, naissoost kodakondsed:

Naised tahavad homme pesupäeva teha.

Vaata, kas **naistel** on söök valmis.

Mõeldakse juustega kaetud osa; juukseid, soengut:

Valge, linalakk **pea**.

Sassis, salkus, kräsus, kammitud, lokitud **pea**.

Heleda, musta, punase, värvitud **peaga** naine.

Pead sugema, kammima, kratsima.

Poiste **pead** aeti nulli pealt, nulliga paljaks.

Emal **peas** on juba halli.

Tuul sasib laste **päid**.

Mehed seisid paljastatud **päi** ('mütsid austusavalduseks maha võetud').

Halli **pead** austa, **kulupead** kummarda ('vanadusest lugu pidama, vanasse inimesesse lugupidamisega suhtuma').

Päike:

Tuba, õu on **päikest** täis ('päikesepaiste').

Päike kõrvetas villid selga.

7.2.5. Omadus inimese enda asemel

Kas teil **väikesi** ehk **väikseid** ka majas on? (EKMS 2. 1959: 430)

8. Lausesemantika

8.1. Lausete moodustamine

Lausesemantikat võib käsitleda samuti semantika meetodite all. Käesolevas töös olen lausesemantika tõstnud eraldi peatükki, põhjuseks tema suurus ja terviklikkus ning seos tähenduse kommunikatiivse funktsiooniga.

Kuidas me moodustame lause? Kas vormistame kohe koos grammatiliste konstruktsioonidega ja sõnadega või eelneb mingi abstraktsem, sisulisem esitus? Ise me sellele küsimusele vastata ei oska, kui tähelepanelikult me end ka ei jälgi – kui tahame midagi öelda, on lause hopsti! meil peas valmis, aga kust see lause tuleb, seda me tabada ei suuda. Mis lause moodustamisel toimub, seda võime teada saada ainult kaudselt, näiteks mitmesuguste eksperimentide põhjal, mida sooritati 20. sajandi psühholingvistikas. J. Taylori katsete puhul oli eesmärgiks välja selgitada, kumb tegur mõjutab lause moodustamisele kuluvat aega rohkem – kas vormiline keerukus või sisuline, temaatiline raskus. Katsealustele anti teema ja paluti kohe moodustada selle kohta mingi lause. Teemad anti sõnade-mõistete kujul, nt *kodu*, *hobune*, *õiglus*. Mõõdeti ajavahemikku, mis kulus teema andmisest lause ütlemiseni. Teemad valiti kahe tunnuse järgi: sõna sagedus ja abstraktsus. Selguski, et lause moodustamisele minev aeg sõltus peaaegu täielikult esitatud teemast. Lausete pikkus ega vormiline keerukus ei olnud nii olulised. Seega, põhiline osa ajast kulub lause sisulisele valmismõtlemisele. On tehtud veel uuringuid seoses rütmiga jm-ga ning kokkuvõtvalt võib öelda, et lauset ei konstrueeritud järk-järgult, vaid vajalik skeem tuli inimesele pähe korraga, ainult et kord varem, kord hiljem. Järeldatakse, et mingi sisuline skeem on olemas eraldi välisest vormistusest. Oletatakse, et eksisteerib mingi kujundite kood, mis pole alusstruktuuride tasandil, vaid sügavamal mälu tasandil. Vene omaaegne tuntud keele ja mõtlemise uurija A. Luria on nimetanud seda *predikatiivsuseks* (vt 2.2.2.4. Predikaatloogika algus). Lausete sisulised esitused pole tervikpildid, vaid võivad olla organiseeritud *subjekti-predikaadi* termineis. Palju tõestusi selles valdkonnas on saadud kõnepatoloogiate uurimisel. *Predikatiivsus või predikatsioon on otsekui mingi info mõtteline lisamine varem olemasolevale infole*. Näiteks kui ütleme lause *Poiss sööb*, siis on meil esmalt kujutlus või mõiste *poiss*, seejärel lisame kujutluse või mõiste *söömine*. Esmalt on tähelepanu ühel mõistel, siis läheb see üle teisele. Predikatiivsus on seega tähelepanu nihkumine, *üleminek* ühelt mõistelt teisele. Selles mõttes on predikatiivsus *dünaamiline* seos. Vastavalt sellele pole ka lausete sisulised esitused staatilised, vaid dünaamilised skeemid. Seetõttu ei ole laused – ei saa olla – meil mälus valmis nagu sõnad, vaid neid me moodustame (peaaegu) alati kui uusi, sõltuvalt suhtlussituatsiooni vajadustest, isegi kui oleme sama lauset kunagi varem kasutanud.

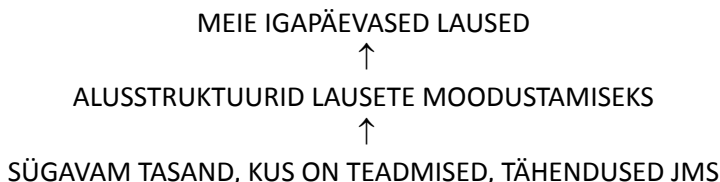
Kas meie teadmised ajus on ka alusstruktuuride kujul? Seda saab uurida lausete *mõistmise*, mitte enam moodustamise teel. Mingi aja möödudes me enamasti mäletame, *mida* meile öeldi, aga kas me mäletame, *kuidas* meile öeldi? Kui sageli me mäletame, *missuguse* lausega mingit infot meile öeldi? Kui loeme või kuuleme jutustust mingist sündmusest, siis on tavaline, et mäletame jutustust mõnda aega ja võime seda teistele edasi rääkida, reprodutseerides isegi üksikuid detaile. Kuid me ei mäleta peaaegu kunagi – ega püüagi mäletada –, kuidas jutustus oli lauseteks jagatud, missuguste tükki kaupa vastav sündmus meile esitati, ja veel vähem mäletame, *kuidas* konkreetset laused välja nägid. Kui keegi mäletab iga üksikut lauset, siis on see pigem haruldane kui tavaline. Öeldut on lihtne kontrollida. Katsealustele esitati üks kahest lausest:

Kolm kilpkonna puhkasid vees õõtsuval palginotil ja üks kala ujus nende alt läbi

ja

Kolm kilpkonna puhkasid vees õõtsuval palginotil ja üks kala ujus selle alt läbi

ning inimesed ei suutnud mõne minuti pärast öelda, kumba neist nad olid kuulnud⁸⁹. Kuulajale jääb meelde *sisuline fakt*, mitte see, missuguses täpses vormis seda tehti. Ilmselt ei säili info mälus vastavate lausete alusstruktuuride kujul. Seega peaks lisaks lausete sisulise esituse tasandile eksisteerima *veel mingi sügavam tasand*, kus meie teadmised on esindatud “objektiivses” vormis, sõltumatult konkreetsetest lausetest, mille vahendusel need teadmised on saadud (joonis 19). Võib-olla on see tasand, kust tulevad ja kuhu lähevad laused ... Ühelt poolt kuuluvad sellele tasandile *teadmised*, mida me ümbritseva maailma kohta nii või teisiti oleme saanud, teiselt poolt aga kuuluvad sellele tasandile ka *sõnade tähendused*.



JOONIS 19. Idee lausete aluseks olevatest struktuuridest.

⁸⁹ Olen isegi olnud auditooriumis katsealuste hulgas ühes Kesk-Euroopa ülikoolis, kui lektor selle katse korraldas.

Sellises käsitluses elab chomskylik pind- ja süvastruktuuri idee, mida süntaks teadupärast täpselt sellisena tänapäeval enam ei aktsepteeri. Igatahes pole teadmised mälus esitatud sõnade terminites. Mälus oleva tähenduste süsteemi näiteks kontrollige end ise ja öelge endale järgmised laused:

Tige valvur lõi vastupuiklevat vangi

ja

Bürokratlikud eeskirjad kutsuvad esile õigustatud pahameele

Kumb lause jäi paremini meelde?

8.2. Lause ja lausesemantika

Lausesemantika on omaette uurimisharu, mis tegeleb eelkõige kahe suure valdkonnaga, mis omakorda on seotud teiste keeletasanditega või eraldi uurimisaladega. Lausesemantikas on algusest peale olnud kesksed *propositsiooni* ja *modaalsuse* mõiste ning siin neid käsitlengi.

1. Propositsioon on tähenduse see osa, mis sisaldab lauses esitatud „objektiivseid“ fakte (vt ka 3.2.1. Kontseptuaalse tähenduse käsitlust) ja seetõttu võib nõuda tõestust, järgnevas tihti tähistatud terminiga *lausesisu*, *tees*; loogikas: *propositsioon*. Propositsioonidega tegelevad eelkõige filosoofia ja loogika.

2. Modaalusus on grammatiline kategooria, mis väljendab rääkija vahekorra lausesisuga ja lausesisu vahekorra tegelikkusega. Modaalusus avaldub ennekõike lauseliigi valikus. Modaalusust väljendatakse keeles *modaal-sõnadega* (*võima*, *pidama*, *arvatavasti*), *kõneviisiga*, *intonatsiooniga*, *sõnajärgjega* jm viisil. Võrrelge modaaluselt erinevaid lauseid: *Ta tuleb koju. Tule koju! Tuleks ta koju. Ta võib tulla koju. Ta tuleb võib-olla koju*. Modaaluse all käsitletakse ka eitust, kõneleja suhtumist väljendava modaaluse eri liike ja modaaluseid lausetüüpe (väite-, küsimus-, käsk-, soov-, hüüd- ja eitav lause). Modaalusus on ka Eesti meediast pärit (tõlgitud) Vene sõjaväelase lauses:

Meie lennukid ei pommitanud Tšetšeenia külasid ja eriti ei pommitanud nad elurajoone.

3. Uue ja vana info esitamine lauses ja lauserõhu küsimus on seotud eelkõige süntaksiga, aga ka teiste keeletasanditega. Uue ja vana info edastamine fonoloogias on seotud suprasegmentaalidega, nt intonatsiooniga – kõrguste jagunemisega süntaktiliste üksuste sees. Mingi sõna lauses on rõhutatud ning see annab edasi uut infot.

Lause oluline tunnus on predikatiivsus. Lause on predikatiivne väljend. *Elevant jookseb* jaguneb subjektiks ja predikaadiks, väljendid *jooksev elevant* ja *elevandi jooksmine* niimoodi ei jagune. Kui keegi ütleb *jooksev elevant* ja rohkem midagi ei ütle, siis tunneme tõesti, et midagi jäi puudu. Meile anti subjekt ja me ootame predikaati. Iseenesest ei seleta see, mis on lause. Et keele *põhifunktsioon on olla kommunikatiivne*, siis tuleb uurida, mis rolli täidavad *laused suhtlemises*. Predikatsiooni ülesanne on kommunikeerida meie otsustusi teistele. Me väidame või deklareerime teisele midagi ja kuulaja kas on sellega nõus või mitte. Kuna predikatsioonisuhe on dünaamiline, liigub tähelepanu ühelt mõistelt teisele, subjektilt predikaadile, varem antud infole lisandub uusi teadmisi. See omadus aitabki mõista predikatsiooni ja seeläbi lauset suhtluses.

Suhtluses on lausel täita kindel ülesanne. Lausel on tähendus ja seda kannab edasi keelereeglite vorm. Mis tahes lause moodustamine sõltub ühelt poolt sellest, milline on tema suhtlusfunktsioon ja millist tähendust tahetakse edasi anda, ning teiselt poolt sellest, millist vormi kasutatakse selle väljendamiseks. Lause vormikülg on vastavuses lause tähendusküljega. Lause tähendus sisaldab alati *situatiivse tähenduse* (vt 3.2.2.2. Sotsiaalne tähendus ja 3.2.3. Temaatilise tähendus) ja suhtluseesmärgiga seotud *kommunikatiivmodaalse tähenduse*. Modaalne⁹⁰ tähenduskiht sisaldab *hinnangulisust*. Tavaliselt mõeldaksegi modaalsuse ja modaaltähenduste all hinnangu modaalsust. On olemas ka nullmodaalsus. Nullmodaalne väitelause on pelgalt mingit situatsiooni väljendav konstateering:

Tõnu on saarlane.
Tõnu sõidab kokkutulekule.

Lausele võib lisanduda kõneleja või (teksti puhul) kirjutaja hinnang lausesisu *tõesuse, tõenäosuse* või *võimalikkuse* kohta:

Tõnu on kahtlemata saarlane.
Tõnu on arvatavasti saarlane.
Tõnu võib olla saarlane.

Hinnangu modaalsusega on tegemist ka siis, kui väljendatakse *lubatavust, tarvilikkust, kohustuslikkust*:

Tõnu tohib sõita kokkutulekule.
Tõnu ei tarvitse sõita kokkutulekule.
Tõnu peab sõitma kokkutulekule.

⁹⁰ Olen modaalsust käsitlevas osas toetunud peamiselt Ellen Uuspõllu artiklile *Modaalsusest ja modaalsest predikaadist eesti keeles*. – Keel ja Kirjandus, 1989, 8, 468–477.

Hinnangu modaalsust väljendatakse nii leksikaalsete kui grammatiliste vahenditega. Näiteks tõenäosust väljendatakse nii modaalsõnade kui ka öeldise vormi abil:

*Teda **võidakse** kahtlustama hakata.*

***Võib-olla** hakatakse teda kahtlustama.*

***Võimalik**, et teda hakatakse kahtlustama.*

*Ta kirjut**avat** memuaare.*

Hinnangu modaalsus esinebki tavaliselt tähenduses *modaalsus*. Keeleteaduses eristatakse modaalsuse määramisel 3–4 liiki modaalsust:

- 1) vastavus tegelikkusele (aleetiline);
- 2) võimalikkus kellegi teadmist mööda (episteemiline): tõenäosuse väljendamine;
- 3) lubatavus, kohustus (deontiline): kohustatuse, lubatavuse väljendamine;
- 4) võimelisusele osutav (dünaamiline) modaalsus: võimelisuse väljendamine.

Keeltes, sh eesti keeles väljendatakse ning uuritakse teist ja kolmandat liiki modaalsust. Igal liigil on spetsiaalsed väljendusvahendid. Näiteks

***Võib-olla** koostab Tõnu aruande. (Episteemiline modaalsus)*

*Tõnu **peab** koostama aruande. (Deontiline modaalsus)*

*Tõnu **ei saa** aruannet koostada, sest ta on haige. (Dünaamiline modaalsus)*

Kuid on modaalverbe, mida saab kasutada kõigi kolme modaalsuse väljendamiseks. Lausel *Tõnu **võib** üle järve ujuda* on kolm tõlgendamisvõimalust, kui me ei tea muud abistavat konteksti:

a) *On võimalik, et Tõnu ujub üle järve.*

b) *Tõnul on lubatud üle järve ujuda.*

c) *Tõnu on võimeline üle järve ujuma.*

8.2.1. Episteemiline modaalsus

Modaalsusväljendi mõjupiirkonnas on *kogu* lausesisu. Sellistes lausetes peaks avalduma kõneleja seisukoht lausesisu (s.t asja enda) tõe le vastavuse kohta – kas see, mida ta ütleb, vastab tõe le.

SAAMA-verb:

***Kahtlemata** saab Tõnust hea õpetaja.*

***Mitte mingil juhul** ei saa Tõnust head õpetajat.*

Kui kõneleja on tõele vastavuse suhtes ebakindel, saab seda väljendada kolmel moel:

a) tõenäoline:

*Tõnust **näib** saavat hea õpetaja.*

***Tõenäoliselt** saab Tõnust hea õpetaja.*

b) võimalik:

*Tõnust **võib** saada hea õpetaja.*

***Võib-olla** saab Tõnust hea õpetaja.*

c) vähetõenäoline:

***Vaevalt** saab Tõnust head õpetajat.*

Selliseid sõnu nimetatakse eesti keele grammatikas *lauselaienditeks* e *lausemodaalideks*. Episteemiline hinnang põhineb *kõneleja arvamusel* ja võib ühtlasi kajastada *üldsuse arvamust*.

8.2.2. Deontiline modaalsus

Siia kuuluvad: a) lubatavus, b) vajalikkus, c) kohustuslikkus ja nende *eitasliku* variandina: a) keelatus, b) mittevajalikkus, c) mittekohustuslikkus. Deontilise modaalsusväljendi mõjupiirkonnas on ainult *tegu* (episteemilise modaalsuse mõjuväljas oli kogu lausesisu).

TOHTIMA-, VAJAMA-, PIDAMA-verb *tuleb*-täendus:

a) *Tõnu {tohib / ei tohi, võib / ei või} nõupidamisest osa võtta.*

b) *Tõnul {on vaja / pole vaja} nõupidamisest osa võtta.*

c) *Tõnul {tuleb / ei tule} nõupidamisest osa võtta.*

Selliste lausete tähenduses sisaldub teatud imperatiivsus e käsk. Imperatiivsus eeldab, et on olemas *lubaja, käskija, keelaja* ja teiselt poolt *see, kelle käitumist mõjutatakse*. Deontilisuse autoriteediks võib olla kõneleja, mõni muu isik, kollektiiv, administratiivne või seadusandlik võim ning mõjutatavaks ühiskonna sotsiaalsed normid, kultuur ja kultuuriga seoses oleva isiku enda sisemised veendumused. Näiteks

***Vastavalt eeskirjale** tuleb postipaki kättesaamiseks esitada isikut tõendav dokument.*

***Direktor** peab vajalikuks, et Tõnu nõupidamisest osa võtaks.*

***Tõnu** peab vajalikuks nõupidamisest osa võtta.*

Sageli me ei tea, kes see deontiline autoriteet on:

*Postipaki kättesaamiseks tuleb esitada isikut tõendav dokument.
Tõnu peab nõupidamisest osa võtma.*

Et kõik need käsud, keelud ja lubamised oleksid mõttekad, peab see, kellele need on suunatud, olema otsustusvõimeline isik, kes omal vabal valikul kas allub või ei allu neile:

Tõnu tohib nõupidamisest osa võtta.
Tõnul tuleb nõupidamisest osa võtta.

Samamoodi kui keelaja-käskija e deontiline autoriteet ei paista lausest alati silma, võib ka see, kellele lause on suunatud (adressaat või agent), olla väljendamata. Näited, kus adressaat on üldistatud:

Elektrit tuleb kokku hoida. (= Igaühel tuleb elektrit kokku hoida.)

Eesti keeles on deontiliseks agendiks kuulaja ning seda väljendatakse 2. isiku personaalpronoomeni⁹¹ või pöördelõppudega:

Teil tuleb elektrit kokku hoida.
Peate elektrit kokku hoidma.

Kuulajale võidakse öelda ka selliseid lauseid:

*Lamp peab esikus põlema.
Kook peab veel jahtuma.*

Need laused on deontilise modaalsusega, kuid neil puudub deontilisuse agent. Lauseis on olemas grammatiline subjekt (lause alus), aga ta on elutu ega saa olla agendiks. Samas on mitmed uurijad just seepärast neid pidanud mittedeontilisteks lauseteks. Kui lähtuda tavateadmistest või maailmateadmistest, siis need laused võiksid olla küll deontilised, sest siin on olemas mingi autoriteedi tahteavaldus ja juurdemõeldav agent. See juurdemõeldav agent on ikkagi keegi *isik*, kellest sõltuvad sellised protsessid nagu lambi põlemine või koogi jahtumine.

⁹¹ Personaalpronoomen on isikuline asesõna: *ma e mina, sa e sina, ta e tema* (ainsuslikud), *me e meie, te e teie, nad e nemad* (mitmuslikud). Isikulised asesõnad ei käändu täpselt teiste käändsõnade süsteemi järgi.

8.2.3. Dünaamiline modaalsus

Dünaamilist modaalsust võib nimetada *võimelisuse* modaalsuseks. Sellised laused väljendavad:

- a) *agendi võimelisust või võimetust* mingi tegevuse sooritamiseks või mingist *tegevusest loobumiseks*;
- b) vajalikkuse või paratamatuse *tunnust*, mille sunnil agent midagi teeb või tegemata jätab.

Dünaamilise modaalsusväljendi mõjupiirkonnas on ainult *tegu* (nagu deontiliseski, episteemilises oli kogu lausesisu).

SAAMA-verb ,võimise' tähenduses. Näiteks:

- a) *Ma saan sulle selle summa laenata.* ('Sain täna palka.')
- Ma ei saa sulle praegu raha laenata.* ('Lähem välisreisile.')
- b) *Mul {on vaja, tuleb} puhata.* ('Ma ei jõua enam.')

Agendi võimelisus tuleneb:

- a) tema enda omadustest (jõud, julgus, kannatlikkus jms);
- b) välisoludest, mis on seotud aja-, ruumi-, temperatuuriteguriga vms-ga ning mõlema ühismõjust:
 - a) *Tõnu jõuab üle järve ujuda.*
 - b) *Tõnu ei saa nii külmas vees kaua ujuda.*

Dünaamilise modaalsusega lause võib olla ka üldisikuline:

Selle ameti õpib ära aastaga. ('Igaüks on võimeline selle ameti aastaga ära õppima.')

Dünaamilist modaalsust iseloomustab seega agendi omaduste ja välisolude *opositsioon*. Sellega ta eristubki deontilisest modaalsusest (seal on autori-teedi ja agendi tahte opositsioon!). Erinevalt deontilisest modaalsusest ei järeldu dünaamilise puhul (a) teo tegemisest selle lubatus, küll aga *agendi võimelisus*; (b) kohustatusest ei järeldu teo tegemine või tegemata jätmine, sest agendil on valikuvõimalus, küll aga saab nii järeldada – seda lubab agendi võimelisus/võimetus (eriti see); (c) kohustustest möödahiilimine võib kaasa tuua sanktsioone, igatahes on võimete valesti hindamisel tagajärjed. Deontilise ja dünaamilise modaalsuse ühine omadus on see, et nad mõlemad on suunatud tulevikku. Neil on samu väljendusvahendeid.

8.3. Modaalverbid eesti keeles

Modaaltähendusi kannavad kas lauselaiendid e lausemodaalid või lause semantilise predikaadi (vt ka 2.2.4. Predikaatloogika algus ja 4.3. Generatiivne grammatika) koosseisu kuuluvad modaal sõnad (verbid, adjektiivid), predikaadi morfoloogiline vorm ja süntaktiline kujundus. Sellega seoses vaatame *modaalverbe* eesti keeles.

8.3.1. Episteemilis-modaalse tähendusega predikaadid

OLEMA

a) *olema* + modaalised adjektiivid:

On {ilmne, tõenäoline, võimalik, usutav, vähetõenäoline ...}, et "Rock" võidab.

b) *olema* + *da*-infinitiv kolme verbi puhul:

On {arvata, loota, karta}, et "Rock" võidab.

Nende verbide puhul lisandub *tõenäosuslikkus*, muude verbide puhul selline modaalusus puudub (*on näha, on kuulda*).

VÕIMA

Episteemilise tähendusega modaalverbe on eesti keeles suhteliselt vähe ja enamik neist on mitmetähenduslikud. Näiteks *võima* + *da*-infinitiv esineb kõigis kolmes eelnevalt nimetatud modaalusliigis, kui tegemist on subjekti taatele alluva tegevuse või seisundiga:

*Tõnu **võib** sellest **rääkida** terve tunni.*

a) *On võimalik, et Tõnu räägib sellest terve tunni.*

b) *Tõnul on lubatud sellest rääkida terve tund.*

c) *Tõnu on võimeline sellest rääkima terve tunni.*

Verbi *võima* mitmetähenduslikkust saab piirata: võimalikkust saab väljendada seoses mis tahes tegevuse, protsessi või seisundiga ja millekski võimeline saab olla üksnes elusolend. Nii on *võima*-predikaat ühetähenduslikult kasutuses sellistes situatsioonides, mis ei allu subjekti taatele. Näiteks:

*Järv **võib** soostuda.*

*Ilm **võib** külmaks minna.*

*Laps **võib** {ehmuda, üllatuda, kartma hakata}.*

NB! Mitteepisteemiline tähendus võib ikkagi ette tulla ka siis, kui subjekt on elutu. Näiteks:

*Kirjalik eksam **võib kesta** neli tundi. (Võimalikkus või lubatavus)*

*Kartulid **võivad** pudruks **keeda**. (Võimalikkus või lubatavus)*

Meie taatele ei allu ilmastikuolud, loodusnähtused. Näiteks:

*Minu pärast **võib** homme **sadada**.*

Võimalikkuse väljendamine umbisikulise predikaadiga (ühemõtteline võimalikkus). Näiteks:

***Võidakse** sisse **tulla**.*

***Võidakse** küsimusi **esitada**.*

Predikaadi tähendus sõltub jällegi sellest, kas protsess allub taatele või mitte. Näiteks taatele alluv protsess lauses:

***Võib** sisse **tulla**.*

***Võib** küsimusi **esitada**.*

Näiteks taatele allumatu protsess lauses:

***Võib** sadama **hakata**.*

*Sellise ilmaga **võib** kergesti **külmetuda**.*

SAAMA

saama + da-infinitiiviga väljendatakse võimelisust. Võimalikkust väljendatakse taatele allumatutes olukordades ja üldisikulistes lausetes. Näiteks:

*Kõik on kontrollitud, kuid ootamatusi **saab** ikka **juhtuda**.*

*Must **saab olla** mitut moodi, puhas aga mitte.*

saama + ma-infinitiiviga väljendatakse eesti keeles tulevikku. Näiteks:

*Peale kooli **saab** sporti tegema **hakata**.*

PIDAMA

pidama + ma-infinitiiv väljendab deontilist kohustatust, dünaamilist paratamatust, aga lihtmineviku ja tingiva kõneviisi vormid võivad väljendada ka tõenäosust. Näiteks:

Tõnu {**pidi**, **peaks**} töö **olema**.

a) Tõnul {**tuli**, **tuleks**} töö **olla**.

b) Tõenäoliselt on Tõnu töö.

Inimtahtele allumatute protsesside puhul väljendatakse järgmise predikaadiga ühetähenduslikku tõenäosust. Näiteks:

Ilm **pidi** külmaks **minema**.

Pärast külma suve **peaks** soe sügis **tulema**.

Kaudset tõenäosust väljendatakse järgmiselt:

Homme **peaks** töö **oldama**.

Seal **pidi** autot **pestama**.

KIPPUMA

kippuma + *ma*-infinitiv väljendab tõenäosust oma modaalse tähendusega.

Näiteks:

Kipub sadama **hakkama**.

Matk **kipub** edasi **lökkuma**.

Ta **kipub** vigu **tegema**.

NÄIMA, PAISTMA, TUNDUMA

Verbid *näima*, *paistma* ja *tunduma* on tõenäosust väljendavad modaalverbid, kui nad seostuvad *vat*-vormiga või üldisikulise predikaadina alistavad endale kõrvallause.

{**Näib**, **paistab**, **tundub**}, et hakkab sadama.

Poiss {**näib**, **paistab**, **tundub**} andekas olevat.

8.3.2. Deontilis-modaalse tähendusega predikaadid

Deontilise lubatuse/keelatuse, vajalikkuse/mittevajalikkuse, kohustuslikkuse/mittekohustuslikkuse väljendamiseks on eesti keeles põhiliselt modaalverbid.

Nad moodustavad liitpredikaadi *da*-infinitiviga (välja arvatud *pidama*).

Lubatust väljendatakse verbidega *tohtima*, *võima*, *saama*. Näiteks:

Sa {*tohid* / *ei tohi*, *võid* / *ei või*} siia jääda.

Kaasa {*saate*, *võite*, *tohite*} võtta 300 Eesti krooni.

Sealjuures on lubatuse väljendamisel *tohtima* ühetähenduslik, *võima* ja *saama* mitmetähenduslikud (vt ka 8.3.1. Episteemilis-modaalse tähendusega predikaadid ja 8.3.3. Dünaamilis-modaalse tähendusega predikaadid). Modaalverbid on ka *sobima*, *kõlbama*, *sündima*, *passima*, *lubatud olema*, *sobiv olema*. Näiteks

*Sul {sobib, kõlbab, on sobiv} endast märku anda.
Sellest {ei sünni, ei passi, pole lubatud} meil praegu rääkida.*

Vajalikkust väljendatakse verbidega *kuluma*, *tasuma*, *maksma*, *tarvitsema*, *pruukima* ja ühendverbidega *{vaja, tarvis} olema*. Neil on kindel ühepöördeline lausemall. Näiteks

*Tõnul {on vaja, on tarvis, tasub, maksab, kulub} Marit hoiatada.
Sul {tarvitseb, pruugib} teda karta.*

Eitavas lauses võivad *tarvitsema* ja *pruukima* esineda ka mitmepöördelistena. Näiteks

Sa {ei tarvitse, ei pruugi} teda karta.

NB! Ei saa öelda **Sa {tarvitsed, pruugid} teda karta.*

Vajalikkuse tähenduses võib esineda ka *tahtma*-verb:

*Töö tahab teha.
Ihu tahab harida.*

Vajalikkuse ja kohustuslikkuse piirimaile kuulub *olema* + *da*-infinitiivi ühepöördeline lause.

*Meil on ainult paar sammu astuda.
Tal on suur pere toita.*

Võrdle lausega *Suur pere on tema toita*, kus modaalsus puudub!

Kohustuslikkuse modaalverbid on *pidama* ja *tulema*, osaliselt ka *saama*. Nende lausemallid on erinevad: *pidama* + *ma*-infinitiiv, *tulema* + *da*-infinitiiv on ühepöördelised ja *saama* + *da*-infinitiiv mitmepöördeline.

*Ma pean vahel pühapäeviti töötama.
Mul tuleb vahel pühapäeviti töötada.
Sain oodata, et mine või hulluks.*

Deontilise modaalsusväljendi mõjupiirkonda kuulub ainult tegu (vt ka 8.2.2. Deontiline modaalsus). Teo sooritaja jääb sellest väljapoole või on üldse väljendamata. Elutu subjekt ei saa agent olla, aga seda saab lausest välja lugeda. Näiteks:

Müts peab peas olema, mitte taskus. (Sinu müts)

Tuba peab meil soe olema. (Meie tuba)

Vahel seda lausest välja lugeda ei saa, kuigi modaalsus muidugi on olemas. Näiteks

Temperatuur peab püsima ühtlane.

Müra nivoo ei tohi ületada teatud piirväärtusi.

See, kellele nii öeldakse, pole teada, kuigi on selge, et kellelegi seda ikka öeldakse, ilmselt kellelegi, kellest sõltub temperatuuri ühtlus või müra nivoo. Siin on mitmeid erinevusi, keel pole n-ö ühtlane. Ei ole korrektne öelda

* *Mütsil tuleb peas olla.*

* *Temperatuuril tuleb püsida ühtlane.*

Aga võib öelda:

Nahkadel {on tarvis, kulub, tasub} veel liguneda.

Kardinatel {sobib, kõlbab} olla heledad.

Kohustatust saab grammatiliselt väljendada käsklausega (predikaat on käskivas kõneviisis), kindla kõneviisiga + vastava intonatsiooniga, tingiva kõneviisiga, *ma-* või *da-*infinitiviga.

Mine magama!

Sa lähed nüüd kohe magama!

Läheksid ehk magama.

Ruttu magama!

Vait olla!

Käsklause kuulub tegelikult kommunikatiivsesse lausetüüpi ega kuulu puhtalt modaalsuse juurde (vt ka 3.2.2.3. Afektiivne tähendus).

8.3.3. Dünaamilis-modaalse tähendusega predikaadid

Dünaamilis-modaalne lause väljendab kellegi *võimelisust* või *võimetust* mingiks teoks. Võimelisus võib olla tingitud tegija (agendi) enda omadustest

või ümbritsevatest oludest. Sellist dünaamilist modaalsust väljendatakse ühenditega *olema võimeline/võimetu* + *ma*-infinitiiv ja *olema võimalik* + *da*-infinitiiv. Näiteks

*Sina oled {võimeline, võimetu} mind aitama.
Sinul {on, ei ole võimalik} mind aidata.*

Modaalverbidest väljendab võimelisust eelkõige *saama* + *da*-infinitiiv ja see on mitmetähendusliku *võima* üks tähendusi. Näiteks:

Sina {saad, võid} mind aidata.

Võimelisust saab väljendada ka verbiga *andma*. Näiteks:

*Teen, mida teha annab.
Nende kohtumist annab korraldada.*

Järgnevates lausetes on kahemõttelisus, mida saab eristada rõhuga (suulises kõnes). Näiteks:

*Seda viga annab PARANDADA.
Seda viga ANNAB parandada.*

Dünaamilise võimalikkuse tähendus esineb veel mitmetes verbides ühe elemendina: *jõudma, suutma, julgema, oskama* jt. Dünaamilise modaalsuse alla kuuluvad peale võimelisuse/võimetuse veel *vajalikkus* ja *paratamatus*. Need tähendused on lähedased deontilisele vajalikkusele ja kohustatusele. Eesti keeles kasutatakse mõlemal juhul samu modaalverbe.

*Oma elu päästmiseks pidi ta saarelt lahkuma.
Kõike tuleb nähtavasti kogemustest õppida.
Mul on vaja kuuma teed juua, väljas hakkas külm.*

Dünaamilise modaalsuse väljendamiseks on eeskätt järgmised konstruktsioonid: *{vajalikuks, tarvilikuks} pidama* + *da*-infinitiiv ja *sunnitud olema* + *ma*-infinitiiv. Näiteks:

*Sa pidasid {vajalikuks, tarvilikuks} meiega kaasa tulla.
Olin sunnitud tõtt tunnistama.
Andres oli sunnitud naabriga kemplema.*

Alati pole võimalik eristada deontilisi ja dünaamilisi lauseid. Kokkuvõtteks:

1. Episteemiline modaalsus hõlmab kogu väidet. Sageli peab predikaat seepärast alistama kogu kõrvallause (ühendid *olema* + modaaladjektiiv, *olema* + {*arvata, loota, karta*}, verbid *näima, paistma, tunduma*).
2. Tõenäosuse eri astmeid väljendavad ainult modaaladjektiivühendid (*olema* + {*kindel, tõenäone, võimalik ...*}). Ebakindlust väljendavad predikaadid (*olema* + {*arvata, loota, karta*}; *näima, paistma, tunduma*) ja morfoloogilised vormid (*-vat, -da, -nud, -nuvat*).
3. Erinevaid modaaltähendusi võib väljendada samade vormidega. Eesti keeles võib kasutada verbe *võima* ja *saama* ning osa verbi *pidama* vorme kolme modaaltähenduse – episteemilise, deontilise, dünaamilise – väljendamiseks.
4. Deontilise ja dünaamilise modaalsuse väljendamiseks on väga spetsiifiline, et tegija on alalütlevas käändes (*Tal {tuleb, on tarvis, on paslik ...} see võlg tasuda.*)
5. Eesti keeles väljendatakse modaalsust grammatiliste vahenditega, eelkõige lausemalliga (***On võimalik, et ta selle võla tasub.*** Vrd *Tal on võimalik see võlg tasuda.*). Sageli kannab käsklause deontilis-modaalset tähendust, kuigi on kommunikatiiv-modaalne. Tavaline väitlause võib samuti modaalsust kanda, kuigi seal pole modaalsõnu – kõneleja väljendab midagi kindlalt, aga kuulaja mõistab seda modaalsena (vrd *illokutivne jõud* – selle kohta vt 3.2.2.2. Sotsiaalne tähendus).

SEMANTIKA

9. Eesti keele muusikaline fonomorfosemantika: vabad assotsiatsioonid

Lõpetuseks olen koondanud üsna vabalt assotsiatsioone eesti keele foneetikast, morfoloogiast ja semantikast inspireerituna, seostades tähendust eristavaid üksusi foneeme ja tähenduslikke üksusi morfeeme sõnadeks ning sõnu kimpudeks kõlalisest ja tähenduslikust aspektist. Assotsiatiivsus tähendab siin mõnevõrra meelevaldset ümberkäimist eesti keele kindlaks kujunenud sõnatähendustega. Vabad assotsiatsioonid on alati seotud mängulisusega – keeleloome iluga.

**Me oleme kõik tema soovid täitanud.*

Me oleme kõik tema soovid täitnud.

Soomlasest firmaomanik esineb Eesti meedias, kirjeldades firma ja kliendi suhteid. Võõrkeele õppimisel hakkab meid mõjutama emakeele rütm ja struktuur.

Suri+nami

suri+lina

suri ära

suri

suri+se+ma

suru+lane

suru+ma

ida+ho

Idaho

Ida, ho! tervitas indiaanlane päikest.

käsi+kiri

käe+kiri

koe+kiri

kudu

kudu+m

kudu+d (konnade elupaikades)

kudu+ne (tiik)

udu+ne (ilm)

(sa) kood

kood'

Lood koe ja sellega ka koodi, mida harutad lahti, et saada loomisest aru.

silmade loomine (kudumise algus)

silma

tormisilm

sukasilm

kartulisilm

silmana 1. termin käsitöös, 2. märkama

Märk on märkamiseks, mark on kirja märkamiseks postiteenistuses.

silma+kirjalik,

aga pole **silma+suuline*

kart+sas (redel Pärnumaa murdes, puust ja pulkadega)

kart+ser (algselt väike puur, puust ja pulkadega)

kart+ma

kart+ul (~hulljulge mugulane)

lapp

lap+lane

lapi+tekk

lap+s (üks tükikene teiste hulgas, väike oluline lisand)

händ – 'saba' (murdes)

hand (ingl, [hænd], ee 'käsi')

käsi < *känd* (vaata juurde ka juurtega kännu pilti!)

käs+k+i+ma

käsi+lane

pöi+a+l

Pöialpoiss ja **päka**pikk on ühepikkused.

pöi+d

Jäseme tüveosa jämedaim liige.

n+äpp

k+äpp

pii 'kammi hammas'

pii+k 'püstipidine, nagu hammas'

kihv 'terav hammas'

kihvt 'mürk' (murdes)

mürgihammas

samma+s, nt päikesesammas

samma+l

Sammal vajus samal ajal jalge all.

lammas

lamas (mida tegi?)

Lammas lamas samblal.

lää+s

Loojuv päike kaob merre või metsa taha. **Lä-heb** ära.

lää+ts

Kumer kaar kaob silmavette.

rip+se, *ripsmed*

ripp+u+ma

Ripse rippus silma küljes.

nõu

abi+nõu

Head nõu ei saa nõust võtta.

näpp, *näpu*, *näpud*

kärbse+näpp, *-näpi*, *-näpid*

käppi+ma

näppi+ma

näpp+ama

nä+gema

Näpp näitab nägemisulatusest kaugemale.

Käsi käsib, silm silmab, näpp näeb, sõrm sõrmitseb.

sõrmitsema (helmeid, jahu)

sõmer (liiv, jahu)

Sõrmed sõrmitsevad sõmerat liiva.

Külm näpistab.

Küll näpistab!

küüs, *küüne*

kaas, *kaane*

Küüs katab sõrme, jää kaanetab vee.

Jää veel (*kus?*)

Jää veel!

jää

jää+ma

jäämaa, nt Antartika

vesi, vee

Veel on kirme.

Veel on veel kirme.

Veel on veel virve.

Veel on Virve meie juures.

juur, juure

juure+s = ligi

Ole minu juures.

ligidal

lige = kleepiv, kleepuv

õhutama

k+õhutama

Kõhutasin diivanil ja õhutasin tuba.

kõrv

kõrva+l

Ole minu kõrval, ole õrnalt!

õnn, õnne

õnne+tus

õnne+tu 'õnnest ilma'

arm 1. 'jalg kehal/hinges peale (hinge)haava'; 2. 'armastuse-tunne', 3. 'armastuse objekt'

arm ingl, ee 'käsivars'

to arm ingl, ee 'käed ümber panema'

Arm jääb käele näha.

Arm ei kao.

varvas, varba, varvast

varb, varva, varba

puurivarb, puurivarvad

Puuri varbad maasse!

sõna kuulama

sõna võtma

sõna andma

val+g

val+d

val+d+us

val+g+us

Valgus mõistusesse valgus.

Vald võimu tähenduses kehtestab, võimutseb. Valgus ei võimutse, ei valda, annab ruumi pimedusele.

pi+me

on eriti duaalne oma kõlalis-morfosemantilisel loomuselt: nii *bi-/pi-* kui *me* (söö-*me*) on eri keeltes duaalsuse (kaksuse) markeerimiseks. Pimedas *me* polegi üksi. Oleme kahekesi – pimeduse endaga. Ja oleme hoitud. *Val-* on tugevam, intensiivsem, vall pimeduse ees.

sinama

Kus on igatsuse kodu? Silmapiiril. Maa ja mere kokkupuutejoonel. Taeva ja metsa kokkupuutejoonel metsad sinavad. Ja seal saavad kokku *sina* ja *ma*. Aga *ma* ja *sina* hoopis *masina* juures. Muusikalises fonomorfosemantikas.

Kirjandus

- Bierwisch, Manfred 1986. On the nature of semantic form in natural language. F. Klix, H. Hagedorf (Eds.), *Human Memory and Cognitive Capabilities: Mechanisms and Performances*. Amsterdam: Elsevier/North-Holland, 765–784.
- Bierwisch, Manfred 1996. How Much Space Gets into Language? P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrott (Eds.), *Language and Space*. Cambridge, Massachusetts, London, England: A Bradford Book, the MIT Press, 31–76.
- Bierwisch, Manfred, Schreuder, Robert 1992. From concepts to lexical items. *Cognition* 42, 23–60.
- Bierwisch, Manfred 1997. Reducing Lexical Information. Lecture presented in the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, April 22. Budapest, Hungary.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. London: Allen & Unwin Ltd.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1959. A Review of B. F. Skinner's *Verbal Behavior*. *Language* 3, 1, 26–58.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Chomsky, Noam 1971. Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation. D. Steinberg, L. Jakobovits (Eds.), *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 183–216.
- Clark, Eve V. 1971. On the acquisition of the meaning of *before* and *after*. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior* 10, 266–275.
- Croft, William, Cruse, Alan 2004. *Cognitive linguistics*. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan 2004. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. (Second edition.) Oxford: Oxford University Press.
- Dean, Paul D. 1991. Limits to attention: A cognitive theory of island phenomena. *Cognitive Linguistics* 2(1), 1–64.
- Dean, Paul D. 1996. On Jackendoff's conceptual semantics. *Cognitive Linguistics* 7(1), 35–91.
- EE 6. 1992 = *Eesti entsüklopeedia* 1992. 6. köide. Tallinn: Valgus.
- EE 8. 1995 = *Eesti entsüklopeedia* 1995. 8. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- EE 9. 1996 = *Eesti entsüklopeedia* 1996. 9. köide. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Eesti keele sõnaraamat* ÕS 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKMS 2. 1959 = Saareste, Andrus 1959. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*. 2. köide. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.

- EKMS 3. 1962 = Saareste, Andrus 1962. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*. 3. köide. Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- EKS 2000 = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat 2000*. 5. köide, 4. vihik. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat 2009*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
<http://www.eki.ee/dict/ekss/>
- ENE 1. 1985 = *Eesti nõukogude entsüklopeedia* 1985. 1. köide. Tallinn: Valgus.
- ENE 3. 1988 = *Eesti nõukogude entsüklopeedia* 1988. 3. köide. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Mati, Erelt, Tiiu, Ross, Kristiina 2007. *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Fauconnier, Gilles. 1985. *Mental Spaces*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin, 111–138.
- Fillmore, Charles J. 1995. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica* 2, 222–254.
- Fillmore, Charles J. 1997. *Lecture on Deixis*. Stanford, California: The Center for the Study of Language and Information (CSLI) Publications. Finegan, Edward 1994. *Language: Its Structure and Use*. 2d ed. Fort Worth / New York: Harcourt Brace College Publishers.
- Fiske, John 1990. *Introduction to Communication Studies*. Second edition. London and New York: Routledge.
- Frege, Gottlob 1995. Tähendusest ja osutusest. *Akadeemia* 1, 87–108.
- Gibbs, Raymond W. 1993. Process and products in making sense of tropes. A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought*. 2nd edition. New York, Cambridge: Cambridge University Press, 252–276.
- Goldberg, Adele E. 1996. Jackendoff and construction-based grammar. *Cognitive Linguistics* 7(1), 3–19.
- Hacker, P. M. S. 2010. Wittgenstein inimloomusest. Tõlkinud Alar Helstein. *Akadeemia* 10, 1040–1086. (Originaal P. M. S. Hacker, Wittgenstein on Human Nature 1997)
- Harris, Zellig S. 1951. *Methods in Structural Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hudson, Richard 1995. *Word Meaning* (Series: Language Workbooks). London and New York: Routledge.
- Humboldt, Wilhelm von 1949. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*. Darmstadt.
- Inglise-eesti sõnaraamat*. 1995. Koostanud J. Silvet. Kues trükk. Tallinn: Valgus.
- Ivić, Milka 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge: The MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1990. *Semantic Structures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1996. Conceptual semantics and cognitive linguistics. *Cognitive Linguistics* 7(1), 93–129.

- Kaplinski, Jaan 1997. *Võimaluste võimalikkus*. Tallinn: Vagabund.
- Katz, Jerrold J., Fodor, Jerry A. 1963. The structure of a semantic theory. *Language*, Vol. 39, No. 2. (Apr.-Jun., 1963), 170–210.
- Katz, Jerrold J., Postal, Paul M. 1964. *An integrated theory of linguistic descriptions*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Krikmann <http://www.folklore.ee/> = Krikmann, Arvo. 2.3.1. Metonüümia alaliike. <http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/> (17.05.2010)
- Krikmann, Arvo 1985. Some Additional Aspects to Semantic Indefiniteness of Proverbs. *Proverbium* 2, 58–85.
- Krikmann, Arvo 1994. The Great Chain Metaphor: An Open Sesame for Proverb Semantics? *Proverbium* 11, 117–124.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Lamb, Sydney M. 1971. The Crooked Path of Progress in Cognitive Linguistics. *Georgetown University Monograph Series on Languages and Linguistics* 24, 99–123. Reprinted (1973) in A. Makkai and D. G. Lockwood (Eds.), *Readings in Stratificational Linguistics*. University, Alabama: University of Alabama Press, 12–33.
- Langacker, Ronald. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald. 1988. A view of linguistic semantics. Brygida Rudzka-Ostyn (Ed.), *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 49–90.
- Langacker, Ronald. 1990. *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.
- Langemets, Margit 2004. Mõnda nimisõnade semantikast. *Keel ja Kirjandus* 10, 736–750.
- Langemets, Margit 2009. *Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Analüütiline ülevaade*. http://www.tlulib.ee/files/arts/96/HUM_A9cdaefc270f1bccaec8ce57cfd10e5a7.pdf (11.03.2010)
- Leech, Geoffrey G. 1981. *Semantics. The Study of Meaning*. 2nd edition. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Book.
- Lõbus, Triin, Tenjes, Silvi 2010. Narratiivi aeg ja tõlkeage: diskursiivne käsitlus. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper (toimetajad), *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 6 / Estonian Papers in Applied Linguistics* 6. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 157–174.
- Löbner, Sebastian 2002. *Understanding semantics: Meaning and readings*. London: Edward Arnold.

- Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. I and II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1981. *Language and linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Metslang, Helle 2004. Eesti kirjakeel kasutusvaldkondade lõikes: probleeme ja lahendusteid. Helle Metslang (koostaja), Maria-Mare Sepper, Jane Lepasaar (toimetajad), *Toimiv keel II. Töid rakenduslingvistika alalt*. Tallinn: Tallinna Pedagoogilise Ülikooli Kirjastus, 195–206.
- Ogden, C. K., Richards I. A. 1923. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. London: Routledge and Kegan Paul, 8th edition, 1946.
- Osgood, C. E., Suci, G. J., Tannenbaum, P. H. 1957. *The Measurement of Meaning*. Urbana: University of Illinois Press, 2nd edition, 1967.
- Pajusalu, Renate 2009. *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peeters, Bert. 1999. Does Cognitive Linguistics live up to its name?
<http://www.tulane.edu/~howard/LangIdeo/Peeters/Peeters.html>
 (22.03.2002)
- Petrova, Margarita 2008. *Homonüümia eesti keeles: olemus, probleemid, mõjud*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti keele (võõrkeelena) osakond. (Käsikiri)
- Roget, Peter Mark 1962. The Original Roget's Thesaurus of English Words and Phrases (Americanized edition). Robert A. Dutch, O.B.E. (Ed.). New York, USA: Longmans, Green & Co. / Dell Publishing Co., Inc. (Originally *Thesaurus of English Words and Phrases*, 1852)
- Rosch, Eleanor 1973. Natural categories. *Cognitive Psychology* 4, 328–350.
- Semjonova, Inna 2010. *Metonüümia semantilised funktsioonid eesti keeles*. Magistritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti keele (võõrkeelena) osakond. (Käsikiri)
- Shedletsky, Lenny 2008. Cognition. Wolfgang Donsbach (Ed.), *The International Encyclopedia of Communication*. Vol. II. Malden, MA, USA, Oxford, UK, Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing Ltd., 541–543.
- Skinner, Burrhus Frederick 1957. *Verbal Behavior*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Smuts J. C. 1926. *Holism and Evolution*. New York: The Macmillan Company.
- Talmy, Leonard 1983. How language structures space. H. Pick, L. Acredolo (Eds.), *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York: Plenum Press, 225–282.
- Talmy, Leonard 1985. Force dynamics in language and thought. W. Eilfort, P. Kroeber, K. Peterson (Eds.), *CLS, Parasession on Causatives and Agentivity*. Chicago: Chicago Linguistics Society, 293–337.
- Talmy, Leonard 1996. Fictive motion in Language and "Ception". P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrott (Eds.), *Language and Space*. Cambridge, Massachusetts, London, England: A Bradford Book, the MIT Press, 211–276.

- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Volume 1: Concept Structuring Systems. Volume 2: Typology and Process in Concept Structuring. Cambridge: The MIT Press.
- Taylor, John R. 1989. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistics Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Tenjes, Silvi 2003. Cognitive linguistics: its origins and how to recognize it. Krista Vogelberg, Ene-Reet Soovik (Eds.), *Encounters: Linguistics and Cultural-Psychological Aspects of Communicative Processes*. (Cultural Studies Series No. 3. University of Tartu.) Tartu: Tartu University Press, 185–205.
- Tenjes, Silvi 2005. Kategooriad inimese kognitiivsel ja sotsiokultuurilisel maastikul. Margit Langemets (koostaja), Maria-Maren Sepper (toimetaja), *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 1 (2004) / Estonian Papers in Applied Linguistics 1 (2004)*. Eesti Rakenduslingvistika Ühing. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 155–170.
- Tenjes, Silvi 2006. Ruumilise keele mehhanismid ja võimalused mõiste KÄSI väljendamisel. Helle Metslang ja Margit Langemets (toimetajad), *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2 / Estonian Papers in Applied Linguistics 2*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 277–284.
- Tenjes, Silvi 2008. Sookategooriad keeles ja maailmas. *Akadeemia*, 11, 2339–2357.
- Tenjes, Silvi 2010. Spatial suffixes and their metaphorical uses: concept HAND. *Views & Voices: Inquiries into the English Language and Literature*. Maja Brala, Branka Kalogjera & Tihana Kraš (Eds.), Special issue of *Views & Voices: Space, Time & Beyond. Inquiries into the Spatio-Temporal Aspects of Language and Literature*. Croatia: University of Rijeka, 127–145.
- Traugott, Elizabeth C. 1975. Spatial Expressions of Tense and Temporal Sequencing: a Contribution to the Study of Semantic Fields. *Semiotica*, 15, 3, 205–230.
- Traugott, Elizabeth C. 1978. On the Expression of Spatio-Temporal Relations in Language. Joseph H. Greenberg (Ed.), *Universals of Human Language. Volume 3: Word Structure*. Stanford, California: Stanford University Press, 369–400.
- Uuspõld, Ellen 1989. Modaalusest ja modaalset predikaadist eesti keeles. *Keel ja Kirjandus*, 8, 468–477.
- Veismann, Ann 2000. *Aega väljendavad ruumimetafoorid. Teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, eesti keele õppetool. (Käsikiri)
- VL 2000 = Vääri, E., Kleis, R., Silvet 2000. *Võõrsõnade leksikon*. 6. tr, parandanud ja täiendanud E. Vääri. Tallinn: Valgus.
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Ilmamaa.
- Wittgenstein, Ludwig 2010. Mõned märkused loogilise vormi kohta. Tõlkinud Jaan Kangilaski. *Akadeemia* 10, 1032–1039. (Originaal: Ludwig Wittgenstein, *Some Remarks on Logical Form*, 1929)

- Õim, Asta 2007. *Sünonüümisõnastik*. 2. ümbertöötatud ja täiendatud tr. Tallinn: A. Õim.
- Õim, Haldur 1974. *Semantika*. Tallinn: Valgus.
- Õim, Haldur 1990. Kognitiivne lähenemine keeleteaduses. *Akadeemia* 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur 1996. The need for a theory of folk theories in cognitive semantics: a review and a discussion. Haldur Õim (Ed.), *Estonian in the Changing World*. Tartu: University of Tartu, Department of General Linguistics, 193–210.
- Õim, Katre 2003. Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. A. Krikmann (toim.), *Reetor* 2. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 211 lk.

Aineloend

- abisõna **47**
 afektiivne **34**, 36, 40, 41, 45, 61
 allikala **77–79**, 85, 87
 analoogia **17**, 35, 88
 anomaalia **17**, 68
- dekodeerima **38**
 denotaat **18**
 denotatsioon **24**
 deskriptiivne **10**, 11, 15
 deskriptiivne lingvistika **48–50**
 diakrooniline **48**
 diskursus **38**, 53
 domeen **78**, 87
- epistemoloogia **10**
 etümolooogia **13**, 25, 72
- foneetika **13**, 15, 58, 108
 fonoloogia **12**, 13, 14, 35, 46, 48, 52, 95
 fraas **9**, **29**, 30, 50, 60, 64, 72
- holism **53**
 homonüüm **17**, **69**, 70–72
 homonüümia **5**, **17**, 68–72
 hüponüüm **66–68**, 71
- idioom **43**
 ikoonilisus **57**
 illokutiivne jõud **40**, 107
 invariaabel **36**
- kollokatsioon **34**, **42**, 43
 konnotatiivne **34**, 36, 37, 45
 kontsept **9**, 33, 54
 kontseptuaalne, -se **20**, 34–37, 39–41, 43–45, 48, 53, 55, 57–59, 77, 95
 kontseptualiseerima **33**, 52, 80, 85
 konventsionaalne **16**, 76
- lekseem **35**, 42, 43, 47, 48, 55, 61, 64–67, 73
 leksika **14**
 leksikaalne, -se **9**, 14, **30**, 34, 35, 41–44, 46, 47, 53, 59, 65, 68, 69, 71, 73, 80, 97
- modaalsus **39**, **95**, **96–101**, 104–107
 modistid **12**, **23–25**, 27
 morfoloogia **12**, 13, 48, 52, 58, 108,
- ontoloogia **24**
 osutus **31**, 33, 79
- paradigma **49**, 51, 52
 paradigmaatiline **35**
 partikkel **47**
 predikaat **17**, **50**, 101, 105, 107
 predikatiivsus **93**, 96
 predikatsioon **93**, 96
 propositsioon **19**, **30**, **95**
- referent **32**, 66, 67, 72, 87
 referents **31**, 32, 33, 36, 67
 reflektiivne **34**, 36, 41, 45
 retoorika **15**, 21
- seem **35**
 semasioloogia **9**
 semeem **35**
 sihtala **23**, **77–79**, 87
 skolastika **23**
 strukturalism **28**, 46, **48**, 59
 subjekt **17**, 36, 50, 68, 96, 99, 102, 105
 suutra **14**
 sünkrooniline e sünkroonne **14**, 48
 sünonüüm **17**, **39**, **66**, 67, 68, 71, 81
 sünonüümia **17**, 30, 65, **66**
 sünonüümika **66**, 67
 süntagmaatiline, süntagma **35**
 süntaks **9**, 10, 11, 14, 27, 39, 47, 52–54, 57, 58, 95
- tesaurus **64**, 65
- verb **13**, 14, 17, 19, 30, 43, 44, 51, 65, 68, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 107

